

વૈશ્વિકીકરણની ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી પર પડતી અસર

પ્રા. મનોજભાઈ બી. બાગુલ

રિસર્સ સ્કોલર- સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, VNSGU, સુરત & મદદનીશ પ્રાધ્યાપક-સમાજશાસ્ત્ર સરકારી વિનયન અને

વાણિજ્ય કોલેજ, વાંસદા જિ. નવસારી

doi.org/10.64643/IJRTV12I8-191219-459

પરિચય (INTRODUCTION)

1. વિષયની પૃષ્ઠભૂમિ

વીસમી સદીના અંતિમ દાયકાથી વિશ્વ એક નવી ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાથી પસાર થવા લાગ્યું જેને આપણે વૈશ્વિકીકરણ (Globalization) તરીકે ઓળખીએ છીએ. વેપાર, ઉદ્યોગ, ટેકનોલોજી, સંચાર, રાજકારણ અને જ્ઞાન શેઅરિંગ — બધા ક્ષેત્રોમાં રાષ્ટ્રીય સીમાઓનું મહત્વ ઘટવા લાગ્યું અને વિશ્વ “Global Village” તરફ આગળ વધ્યું. આ પ્રક્રિયાનો માનવ જીવનના દરેક ક્ષેત્ર પર ઊંડો અને લાંબા ગાળાનો પ્રભાવ પડ્યો છે. શિક્ષણ પ્રણાલી પણ આ પરિવર્તનથી અસ્પૃશ્ય રહી નથી.

ભારતીય સંદર્ભમાં જોવાનું થાય તો 1991 પછીના આર્થિક સુધારા — Liberalization, Privatization અને Globalization (LPG) — એ શિક્ષણને નવી દિશામાં ધકેલી દીધું. પહેલાં શિક્ષણ મુખ્યત્વે રાજ્યની જવાબદારી અને સામાજિક સુખાકારીનું સાધન માનવામાં આવતું. પરંતુ વૈશ્વિકીકરણ બાદ શિક્ષણ **જ્ઞાન અર્થતંત્ર (Knowledge Economy)**નું મહત્વપૂર્ણ અંગ અને બજાર સાથે જોડાયેલ સંપત્તિ તરીકે પણ જોવામાં આવવા લાગ્યું.

શિક્ષણ હવે માત્ર ડિગ્રી મેળવવાનો માર્ગ નથી રહ્યું — પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધા, કુશળતા વિકાસ,

રોજગારી તકો અને વૈશ્વિક સંકળામણ સાથે સીધો સંબંધિત બની ગયું છે. માહિતી ટેકનોલોજી, ઇન્ટરનેટ, ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ અને ઇ-લર્નિંગના વિકાસ સાથે શિક્ષણની વ્યાખ્યા અને પ્રક્રિયા બદલાતી ગઈ.

આ પરિસ્થિતિમાં એક મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે વૈશ્વિકીકરણનો ભારતીય શિક્ષણ અને જ્ઞાન પ્રણાલી પર કયો અને કેટલો અસરકારક પ્રભાવ પડ્યો છે? આ સંશોધનનો કેન્દ્રીય મુદ્દો એ જ છે.

2. આજના યુગમાં વિષયની પ્રાસંગિકતા

આધુનિક યુગને આપણે માહિતી અને ટેકનોલોજી યુગ કહીએ છીએ. વિશ્વના કોઈપણ ખૂણે જન્મેલું જ્ઞાન થોડા સેકન્ડમાં વિશ્વના બીજા છેડે પહોંચે છે. યુનિવર્સિટીઓ હવે માત્ર શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ નહીં રહી — પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા, રેન્કિંગ, પબ્લિકેશન અને ઉદ્યોગ જોડાણો સાથે સંકળાયેલી જ્ઞાન સંસ્થાઓ બની ગઈ છે.

આજના વિદ્યાર્થી માટે—

- રોજગાર પ્રત્યે સ્પર્ધા વૈશ્વિક સ્તરે છે
- કામ કરવાની જગ્યા એક દેશ સુધી મર્યાદિત નથી
- બહુભાષી અને બહુસાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિમાં સહકાર આવશ્યક છે
- ટેકનોલોજીકલ કુશળતા અનિવાર્ય બની ગઈ છે

એટલે શિક્ષણ પ્રણાલીને પણ આ બદલાવ સાથે જોડાવું પડે છે.

ભારત વિશ્વની સૌથી મોટી યુવા વસ્તી ધરાવતો દેશ છે. આ યુવા શક્તિ ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડ બની શકે છે — પરંતુ તે માટે યોગ્ય, ગુણવત્તાસભર અને સમયોચિત શિક્ષણ પ્રણાલી જરૂરી છે. અહીં વૈશ્વિકીકરણ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

સાથે સાથે, આ વિષય એટલા માટે પણ પ્રાસંગિક છે કે—

- ખાનગી અને વિદેશી યુનિવર્સિટીઓનો પ્રવેશ વધી રહ્યો છે
- અંગ્રેજી અને આંતરરાષ્ટ્રીય કોર્સનું મહત્વ વધી રહ્યું છે
- ડિજિટલ અને ઓનલાઇન શિક્ષણ ઝડપી ફેલાઈ રહ્યું છે
- Brain Drain અને skilled migration વધી રહ્યા છે
- ગ્રામ્ય-શહેરી તથા વર્ગ આધારિત અસમાનતા પડકારરૂપ છે

આ પરિસ્થિતિમાં વૈશ્વિકીકરણને સમજ્યા વગર ભારતીય શિક્ષણની હાલત અને ભવિષ્યને સમજવું અઘૂરું રહેશે.

3. વૈશ્વિકીકરણ અને શિક્ષણનો સંબંધ

વૈશ્વિકીકરણ માત્ર આર્થિક પ્રક્રિયા નથી. તે સાંસ્કૃતિક, તત્ત્વચિંતન, સામાજિક અને શૈક્ષણિક પરિવર્તનોનું મિશ્રણ છે. શિક્ષણ સાથે તેનો સંબંધ અનેક સ્તરે જોવા મળે છે:

(1) જ્ઞાનના વૈશ્વિક પ્રવાહો : જ્ઞાન હવે એક દેશમાં બંધાયેલું નથી. સંશોધન, ટેકનોલોજી, પબ્લિકેશન, વેબ પ્લેટફોર્મ — બધે આંતરરાષ્ટ્રીય ભાગીદારી વધી છે.

(2) આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ અને સ્પર્ધા : યુનિવર્સિટીઓ હવે world ranking, accreditation અને global partnership તરફ ધ્યાન આપે છે.

(3) અભ્યાસક્રમમાં પરિવર્તન : 21મી સદીની કુશળતાઓ — જેમ કે problem-solving, innovation, ICT literacy — પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

(4) ખાનગીકરણ અને બજારીકરણ : શિક્ષણ સેવા તરીકે વિકસવા લાગ્યું છે — જેના કારણે ગુણવત્તા સાથે સાથે વ્યાપારીકરણના પ્રશ્નો પણ ઊભા થયા છે.

(5) સંસ્કૃતિ અને ભાષા પર અસર : અંગ્રેજીનું પ્રભુત્વ અને સ્થાનિક ભાષાઓ પર પડતી અસર ખાસ નોંધપાત્ર છે. આ રીતે શિક્ષણ વૈશ્વિકીકરણનું સાધન પણ છે અને અસરગ્રસ્ત ક્ષેત્ર પણ.

4. સંશોધનની જરૂરિયાત

આ વિષય પર સંશોધન કરવું નીચેના કારણોસર જરૂરી બન્યું છે:

(1) વ્યાપક અને સંતુલિત સમજણની જરૂર : ઘણી વખત વૈશ્વિકીકરણને ફક્ત સકારાત્મક અથવા ફક્ત નકારાત્મક રૂપે રજૂ કરવામાં આવે છે. પરંતુ હકીકતમાં તેનો પ્રભાવ મિશ્ર અને બહુપરિમાણીય છે. તેથી સંતુલિત શૈક્ષણિક અભિગમ આવશ્યક છે.

(2) નીતિ નિર્માણમાં ઉપયોગી : શિક્ષણ નીતિ નિર્માણ, અભ્યાસક્રમ વિકાસ અને સંસ્થાગત આયોજન માટે આવા અભ્યાસો દિશાનિર્દેશ રૂપ બને છે.

(3) વંચિત વર્ગ પર પ્રભાવ સમજવો જરૂરી : વૈશ્વિકીકરણથી લાભ કોને વધુ મળ્યો? અને કોણ પાછળ રહી ગયો? — આ પ્રશ્ન સામાજિક ન્યાય માટે મૂળભૂત છે.

(4) ટેકનોલોજી અને ડિજિટલ શિક્ષણની સમજણ : ICT આધારિત શિક્ષણ કેટલી હદે અસરકારક છે અને કોના માટે છે — તે સમજવું મહત્વનું છે.

(5) ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને ઓળખનું સંરક્ષણ : વૈશ્વિકીકરણ સાથે સ્થાનિક સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાન પરંપરાનું સ્થાન ક્યાં રહે છે — તે સમજી લેવું જરૂરી છે.

5. અભ્યાસની મર્યાદાઓ (LIMITATIONS OF THE STUDY)

કોઈપણ સંશોધન સંપૂર્ણ અને નિર્વિવાદ નથી હોતું. આ અભ્યાસની કેટલીક મર્યાદાઓ નીચે મુજબ છે:

1. વૈશ્વિકીકરણ એક વ્યાપક વિચાર છે — તેથી તેની તમામ પરિમિતિઓને સંપૂર્ણ રીતે આવરી લેવો શક્ય નથી.
2. લાંબા ગાળાના પ્રભાવને માપવામાં સમય મર્યાદા અવરોધ બને છે.
3. વિભાગીય તફાવતો (રાજ્ય, શહેર-ગામ, ખાનગી-સરકારી વગેરે) બધા સંદર્ભોમાં સમાન નથી — તેથી સરલીકરણની શક્યતા રહે છે.
4. ડેટા ઉપલબ્ધતાની મર્યાદા — કેટલીક જગ્યાએ સેકન્ડરી ડેટા પર આધાર રાખવું પડે છે.
5. ભાષા અને પદ્ધતિની મર્યાદાઓ — ગુજરાતીમાં લખાયેલા અભ્યાસોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યની સરખામણીમાં મર્યાદા રહે શકે.

આ મર્યાદાઓ હોવા છતાં અભ્યાસ ભારતીય શિક્ષણ અને વૈશ્વિકીકરણ વચ્ચેના સંબંધને સમજૂતીપૂર્વક રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

વૈશ્વિકીકરણની સમજૂતી

2.1 વૈશ્વિકીકરણની વ્યાખ્યા

“વૈશ્વિકીકરણ” શબ્દ માત્ર આર્થિક પરિવર્તનનો જ સૂચક નથી, પરંતુ તે સમગ્ર માનવ સમાજના સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક, રાજકીય અને ટેકનોલોજીકલ પરિવર્તનને આવરી લેતો બહુપરિમાણીય ખ્યાલ છે. સરળ ભાષામાં કહીએ તો, વૈશ્વિકીકરણ એ એવી પ્રક્રિયા છે જેના પરિણામે વિશ્વના દેશો અને સમાજો વચ્ચેના ભૌગોલિક અંતરો અને મર્યાદાઓ ઘટી જાય છે અને પરસ્પર નિર્ભરતા વધે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે માલ, મૂડી, જ્ઞાન, વિચારો, ટેકનોલોજી, સંસ્કૃતિ અને માનવ સંસાધનનું જે ઝડપભેર અવરજવર અને વિનિમય થાય છે, તેને વૈશ્વિકીકરણ કહેવામાં આવે છે.

વિભિન્ન વિદ્વાનો વૈશ્વિકીકરણને નીચે મુજબ વ્યાખ્યાયિત કરે છે:

- આર્થિક દ્રષ્ટિએ, વૈશ્વિકીકરણ એટલે વિશ્વસ્તરીય બજાર વ્યવસ્થાનો ઉદ્ભવ, જ્યાં વેપાર અને રોકાણ પરની મર્યાદાઓ દૂર થાય છે.
- સામાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ, વૈશ્વિકીકરણ એ સમાજો અને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે વધતી નજીકની કડીઓ છે.
- શૈક્ષણિક દ્રષ્ટિએ, વૈશ્વિકીકરણનો અર્થ છે શિક્ષણ પ્રણાલીઓ, જ્ઞાનવિનિમય, સંશોધન સહયોગ અને કુશળતા વિકાસને વૈશ્વિક માપદંડો પર લાવવાનો પ્રયત્ન.
- આ રીતે, વૈશ્વિકીકરણને એક જ વાક્યમાં આ રીતે કહી શકાય:

વૈશ્વિકીકરણ એ વિશ્વને એક જ માહિતીપ્રધાન, જ્ઞાન આધારિત અને સ્પર્ધાત્મક ગામમાં પરિવર્તિત કરતી પ્રક્રિયા છે.

2.2 તત્ત્વજ્ઞાનિક અને સામાજિકશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિકોણ

વૈશ્વિકીકરણ માત્ર આર્થિક શક્તિઓનો પરિણામ નથી, પરંતુ તેમાં માનવીય મૂલ્યો, વિચારધારાઓ અને સામાજિક ગોઠવણનો સમાવેશ થાય છે.

(1) આધુનિકીકરણ દ્રષ્ટિકોણ : આ વિચારધારા અનુસાર વૈશ્વિકીકરણ એ માનવ વિકાસનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. આધુનિક વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી અને ઉદ્યોગ વિકાસથી વિશ્વ નજીક આવે છે અને સમાજમાં પ્રગતિ થાય છે.

(2) નિર્ભરતા દ્રષ્ટિકોણ : કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે વૈશ્વિકીકરણ મોટી શક્તિ ધરાવતા દેશોના હિતોને મજબૂત બનાવે છે અને વિકાસશીલ દેશો તેમની ઉપર વધારે નિર્ભર બને છે.

(3) સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિકોણ : આ દ્રષ્ટિકોણ પ્રમાણે વૈશ્વિકીકરણથી વિવિધ સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સંપર્ક વધે છે, પરંતુ સાથે સાથે સાંસ્કૃતિક સમાનતા (Cultural Homogenization) નો ખતરો પણ ઊભો થાય છે.

(4) જ્ઞાન સમાજ દ્રષ્ટિકોણ : આ દ્રષ્ટિએ જ્ઞાન એ નવી સદીનું મુખ્ય બળ છે અને વૈશ્વિકીકરણ તેને વિશ્વવ્યાપી બનાવે છે. શિક્ષણ અહીં કેન્દ્રીય ભૂમિકા ભજવે છે.

2.3 વૈશ્વિકીકરણના આર્થિક, સામાજિક અને ટેકનોલોજીકલ આયામ

વૈશ્વિકીકરણને સંપૂર્ણ રીતે સમજવા માટે તેના મુખ્ય ત્રણ આયામો પર નજર કરીએ:

(1) આર્થિક આયામ

- આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં વધારો
- વિદેશી રોકાણમાં વૃદ્ધિ
- Multinational કંપનીઓનો પ્રભાવ
- બજારીકરણ અને સ્પર્ધા
- સર્વિસ સેક્ટરની વૃદ્ધિ

આથી કુશળ અને ઉચ્ચ શિક્ષિત માનવસંસાધનની માંગ વધી, જે શિક્ષણમાં પરિવર્તન લાવે છે.

(2) સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક આયામ

- જીવનશૈલીમાં પરિવર્તન
 - નવી મૂલ્યો અને વિચારોનો પ્રવેશ
 - સ્થાનિક અને વૈશ્વિક સંસ્કૃતિ વચ્ચે સંવાદ
 - ભાષાકીય પ્રભુત્વનો વધારો (ખાસ કરીને અંગ્રેજી)
- શિક્ષણ અહીં સંસ્કૃતિ પરિવહનનું મુખ્ય સાધન બને છે.

(3) ટેકનોલોજીકલ આયામ

- ઈન્ટરનેટ ક્રાંતિ
- ડિજિટલ સાધનો
- માહિતીની ઝડપી અવરજવર
- ઈ-લર્નિંગ અને વર્ચ્યુઅલ લર્નિંગ

આ આયામે તો શિક્ષણ ક્ષેત્રને મૂલભૂત રીતે બદલાવી નાખ્યું છે.

2.4 વૈશ્વિકીકરણ અને જ્ઞાન સમાજ (Knowledge Society)

આજનો યુગ જ્ઞાન આધારિત અર્થતંત્ર (Knowledge Economy) નો યુગ છે. જ્યાં ઉત્પાદનનો મુખ્ય સ્ત્રોત ભૌતિક સંપત્તિ નહિ, પરંતુ જ્ઞાન, જાણકારી અને કુશળતા છે.

આ સંદર્ભમાં:

- શિક્ષણ માત્ર ડિગ્રી મેળવવાની પ્રક્રિયા નહિ રહી
- પરંતુ કુશળતા વિકાસ, સમસ્યા નિરાકરણ, ઇનોવેશન અને આજીવન શીખવાની પ્રક્રિયા બની ગયું છે

ભારત જેવા દેશ માટે આ પરિવર્તન વિશાળ અવસર અને પડકાર બંને સર્જે છે.

2.5 વૈશ્વિકીકરણ અને શિક્ષણનો આંતર સંબંધ

વૈશ્વિકીકરણ અને શિક્ષણ એકબીજાના પૂરક છે:

વૈશ્વિકીકરણ શિક્ષણને આધુનિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવે છે.
શિક્ષણ વૈશ્વિકીકરણ માટે કુશળ માનવ સંસાધન તૈયાર કરે છે.

આ સંબંધ નીચે મુજબ દેખાય છે:

- આંતરરાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ
- ક્રેડિટ ટ્રાન્સફર
- રિસર્ચ નેટવર્ક
- આંતરયુનિવર્સિટી સહયોગ
- International Student Mobility

શિક્ષણ હવે સ્થાનિક ન રહી વૈશ્વિક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

2.6 સમન્વિત નિષ્કર્ષ

આ રીતે વૈશ્વિકીકરણને સમજવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—

- તે બહુઆયામી પ્રક્રિયા છે
- જેમાં આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ટેકનોલોજીકલ પરિબલોનો સમાવેશ થાય છે
- અને તેનું શિક્ષણ પ્રણાલી પર ઊંડું અને લાંબા ગાળાનું પ્રભાવ પડે છે

અતઃ ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીમાં વૈશ્વિકીકરણના સકારાત્મક અને નકારાત્મક બંને પાસાઓને સમજવું જરૂરી બને છે — જેથી શિક્ષણને વધુ સમાનતાપૂર્ણ, ગુણવત્તાયુક્ત અને માનવમૂલ્ય કેન્દ્રિત દિશામાં આગળ ધપાવી શકાય.

3 ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીનો વિકાસ એક લાંબી ઐતિહાસિક પ્રક્રિયા છે. પ્રાચીન ગુરુકુલ પરંપરાથી લઈને આધુનિક ડિજિટલ લર્નિંગ સુધીના દરેક તબક્કામાં સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક અને રાજકીય પરિબલોએ

મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. વૈશ્વિકીકરણનો ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી પર શું પ્રભાવ પડ્યો છે તે સમજવા માટે આ ઐતિહાસિક પરંપરાનો અભ્યાસ કરવો ખૂબ જરૂરી બને છે.

3.1 ભારતની પરંપરાગત શિક્ષણ પ્રણાલી

પ્રાચીન ભારત શિક્ષણ અને જ્ઞાનની ઉર્વરા ધરતી તરીકે ઓળખાયું છે. તક્ષશિલા, નાળંદા, વલ્લભી જેવી વિશ્વવિખ્યાત ભણતરની સંસ્થાઓમાં ભારત અને વિદેશમાંથી વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરવા આવતા. આ પરંપરાગત શિક્ષણ પ્રણાલીની કેટલીક મુખ્ય વિશેષતાઓ હતી:

(૧) ગુરુકુલ વ્યવસ્થા

વિદ્યાર્થી ગુરુના આશ્રમમાં રહીને શિક્ષણ લેતા.

શિક્ષણ માત્ર પુસ્તકી જ્ઞાન પૂરતું નહોતું, પરંતુ—

- નૈતિક મૂલ્યો
- આત્મનિષ્ઠા
- શિસ્ત
- સામાજિક જવાબદારી

જેવા ગુણોનો વિકાસ પણ કરવામાં આવતો.

(૨) જ્ઞાનના વિવિધ ક્ષેત્રો

વેદ, ઉપનિષદ અને ધર્મગ્રંથો સિવાય—

- ગણિત
- આયુર્વેદ
- વ્યાકરણ
- ન્યાયશાસ્ત્ર
- ખગોળશાસ્ત્ર
- સંગીત અને કલા

જેવા વિષયોનો પણ ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ થતો.

(૩) સંસ્કૃત અને પ્રાદેશિક ભાષાઓનો ઉપયોગ

સંસ્કૃત શિક્ષણની મુખ્ય ભાષા હતી, છતાં અનેક પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં પણ જ્ઞાન પરંપરા જીવંત હતી.

(૪) શિક્ષણનો હેતુ

જીવનોપાર્જન કરતાં વધારે સંસ્કાર અને આત્મવિકાસ પર ભાર હતો. પરંતુ આ પ્રણાલીમાં મર્યાદાઓ પણ હતી — જેવી કે જાતિ આધારિત મર્યાદિત ઉપલબ્ધતા, સ્ત્રીઓ માટે સીમિત શિક્ષણ તક વગેરે. છતાં આ પ્રણાલી ભારતીય જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિની શાનદાર વારસાની પ્રતિનિધિ હતી.

૩.૨ વસાહતી યુગમાં શિક્ષણ

૧૬મી સદીથી યુરોપિયન વસાહતવાદી શક્તિઓના આગમન સાથે શિક્ષણ પ્રણાલીમાં મોટો ફેરફાર આવ્યો. ખાસ કરીને બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન શિક્ષણને એક નવી દિશા આપવામાં આવી.

(૧) ઔપનિવેશિક હિતો માટેનું શિક્ષણ

લોર્ડ મેકોલેની ૧૮૩૫ની પ્રખ્યાત “Minute on Education” અનુસાર પશ્ચિમી ધોરણો મુજબ શિક્ષિત ભારતીય વર્ગ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો — જેથી તેઓ બ્રિટિશ પ્રશાસનમાં કામ કરે.

(૨) અંગ્રેજી ભાષાની સ્થાપના

અંગ્રેજી માધ્યમને પ્રાથમિકતા મળતાં—

- પશ્ચિમી જ્ઞાન પરંપરા મજબૂત બની
- પરંપરાગત ભારતીય શિક્ષણ કેન્દ્રો પાછળ રહી ગયા

(૩) આધુનિક શિક્ષણ સંસ્થાઓની શરૂઆત

કોલેજ, યુનિવર્સિટી, શાળાઓ અને પરીક્ષા વ્યવસ્થાનો વિકાસ થયો. આ પ્રણાલી દ્વારા—

- આધુનિક વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી પહોંચ્યા
- પરંતુ મૂળ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા દૂર થતી ગઈ

(૪) શિક્ષણનો વર્ગવાદી સ્વરૂપ

શિક્ષણ વધુ પડતું શહેરી અને ઉંચા વર્ગમાં મર્યાદિત રહ્યું. આ રીતે, વસાહતી યુગે ભારતીય શિક્ષણને આધુનિક માળખું આપ્યું, પણ તેની નીતિનો ધ્યેય મુખ્યત્વે વસાહતવાદી તંત્ર મજબૂત કરવો હતો.

૩.૩ સ્વાતંત્ર્ય પછીની નીતિઓ

૧૯૪૭ પછી ભારતે પોતાની સામાજિક અને વિકાસલક્ષી જરૂરિયાતોને અનુરૂપ શિક્ષણ નીતિઓ ઘડવાની શરૂઆત કરી.

(૧) શિક્ષણને રાષ્ટ્રીય વિકાસનું સાધન માન્યું

શિક્ષણને—

- લોકશાહી
- સમાનતા
- વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ

નિર્માણ માટે જરૂરી ગણાયું.

(૨) ૧૯૬૮ અને ૧૯૮૬ની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ

આ નીતિઓ દ્વારા—

- રાષ્ટ્રીય એકતા
- માતૃભાષા આધારિત શિક્ષણ
- સર્વ માટે શિક્ષણ
- સંશોધન અને વૈજ્ઞાનિક વિચારધારા પર ભાર મૂકાયો.

(૩) સાક્ષરતા અને સ્કૂલ શિક્ષણનો વિસ્તાર

પુરુષ-મહિલા શિક્ષણ તફાવત ઘટાડવા પ્રયત્ન થયો. પરંતુ પડકારો પણ રહ્યા—

- શહેરી-ગ્રામ્ય અંતર
- શિક્ષણની ગુણવત્તા
- બેરોજગારી અને ડિગ્રીવાદ

આ સમયગાળા સુધી ભારતીય શિક્ષણ હજુ મોટેભાગે રાષ્ટ્રીય સરહદોમાં મર્યાદિત હતું.

3.4 1991 પછીનું LPG યુગ

૧૯૯૧માં ભારતે LPG નીતિ — Liberalization, Privatization, Globalization અપનાવી. આ સાથે શિક્ષણ પ્રણાલીમાં વૈશ્વિકીકરણનો નવો અધ્યાય શરૂ થયો.

(૧) ખાનગીકરણ અને કોર્પોરેટ ક્ષેત્રનો પ્રવેશ

ઘણા ખાનગી સ્કૂલો, કોલેજ અને યુનિવર્સિટીઓ ઉભી થઈ. આંતરરાષ્ટ્રીય સહભાગિતા અને વિદેશી યુનિવર્સિટીઓ સાથે જોડાણ વધ્યું.

(૨) વૈશ્વિક ધોરણો

અભ્યાસક્રમો આંતરરાષ્ટ્રીય જોડાણો સાથે બદલાયા. મેનેજમેન્ટ, આઈટી, એન્જિનિયરિંગ, બિઝનેસ સ્ટડીઝ જેવા વિષયોને વધારે પ્રાથમિકતા મળી.

(૩) વિદ્યાર્થીઓનું આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થળાંતર

વિદેશ અભ્યાસ માટે જતા ભારતીય વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી ગઈ, સાથે જ વિદેશી ફેકલ્ટી અને સ્ટુડન્ટ એક્સચેન્જ પણ શરૂ થયા.

પરંતુ સાથે સાથે—

- શિક્ષણ ખર્ચ વધ્યો
- અસમાનતા વધી
- નફાકારક શિક્ષણ સંસ્કૃતિ વધી

એવા પડકારો પણ ઊભા થયા.

3.5 ડિજિટલ અને ઇન્ટરનેટ યુગ

૨૧મી સદીમાં ડિજિટલ ક્રાંતિએ ભારતીય શિક્ષણને સંપૂર્ણપણે પરિવર્તિત કરી નાખ્યું.

(૧) ICT અને ઓનલાઇન લર્નિંગ

ઇન્ટરનેટ, સ્માર્ટફોન, ઇ-લર્નિંગ પ્લેટફોર્મ, MOOCs (જેમ કે SWAYAM, Coursera) દ્વારા જ્ઞાન સુધી

પહોંચ વધતી ગઈ. ગ્રામ્ય વિસ્તારો પણ ધીમે ધીમે જોડાયા.

(૨) વર્ચ્યુઅલ ક્લાસરૂમ અને બ્લેન્ડેડ લર્નિંગ

પરંપરાગત અને ડિજિટલ શિક્ષણનો સમન્વય થયો. ખાસ કરીને COVID-19 પછી આ પ્રવાહ ઘણી ગતિથી આગળ વધ્યો.

(૩) જ્ઞાનની વૈશ્વિક પહોંચ

વિદ્યાર્થીઓ હવે—

- વૈશ્વિક લેક્ટર્સ
- આંતરરાષ્ટ્રીય લાઇબ્રેરી
- ઓનલાઇન સંશોધન સામગ્રી

સરળતાથી મેળવી શકે છે.

પરંતુ ડિજિટલ ડિવાઈડ, માહિતીની ગુણવત્તા અને ટેકનોલોજી પર આધારીતતા જેવા પડકારો પણ ઉઠ્યા.

આ રીતે, ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી—

- પરંપરાગત ગુરુકુલ
- વસાહતી પ્રભાવ
- રાષ્ટ્રીય વિકાસ મોડલ
- આર્થિક ઉદારીકરણ
- ડિજિટલ વૈશ્વિકીકરણ

એવા અનેક તબક્કાઓમાંથી પસાર થઈને આજે જે સ્વરૂપમાં છે ત્યાં પહોંચી છે. દરેક તબક્કાએ શિક્ષણના સ્વરૂપ, અભ્યાસક્રમ, ઉપલબ્ધતા, ભાષા અને જ્ઞાન પ્રણાલીની દિશાને અસર કરી છે.

4. ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીનો માળખાગત અભ્યાસ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી વિશ્વની સૌથી મોટી અને જટિલ શિક્ષણ વ્યવસ્થાઓમાંની એક છે. વિવિધ રાજ્યો, ભાષાઓ, સામાજિક જૂથો અને આર્થિક પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે જગ્યા બનાવતી આ પ્રણાલી દેશના

સામાજિક-આર્થિક વિકાસમાં કેન્દ્રીય ભૂમિકા ભજવે છે. બંધારણે શિક્ષણને મૂળભૂત અધિકાર તરીકે સ્વીકાર્યું છે અને રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં તેની ભૂમિકા ખૂબ મહત્વપૂર્ણ ગણાવી છે. ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીને સામાન્ય રીતે પાંચ મુખ્ય સ્તરોમાં વહેંચી શકાય છે—પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ, કુશળતા આધારિત અને વ્યાવસાયિક-તકનીકી શિક્ષણ.

4.1 પ્રાથમિક શિક્ષણ

પ્રાથમિક શિક્ષણ એ બાળકના માનસિક, બૌદ્ધિક અને સામાજિક ઘડતરના સૌથી મહત્વપૂર્ણ તબક્કા તરીકે માનવામાં આવે છે. ભારતમાં સામાન્ય રીતે ૧લી થી ૮મી ધોરણ સુધીની શિક્ષણ વ્યવસ્થા પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ પ્રાથમિક તરીકે વર્ગીકૃત થાય છે.

(૧) હેતુ અને લક્ષ્ય

પ્રાથમિક શિક્ષણનો મૂળ હેતુ બાળકોમાં મૂળભૂત સાક્ષરતા, સંખ્યાજ્ઞાન, સામાજિક વર્તન, સહકાર, શિસ્ત અને સર્જનાત્મકતા વિકસાવવાનો છે. સાથે સાથે તેમની ભાષા કુશળતા, જિજ્ઞાસા અને અભ્યાસ પ્રત્યે રસ વિકસે તે માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ઉભું કરવામાં આવે છે.

(૨) સરકારી પહેલ

‘શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ (RTE)’ દ્વારા ૬થી ૧૪ વર્ષની વયના તમામ બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. મધ્યાહન ભોજન યોજના, સર્વ શિક્ષા અભિયાન અને હાલની વિવિધ યોજનાઓનો હેતુ ગ્રામ્ય અને ગરીબ વર્ગોમાં શિક્ષણની પહોંચ વધારવાનો છે.

(૩) પડકારો

તેમ છતાં—

- શાળાનું ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર
- શિક્ષકોની અછત

- ગેરહાજરી
- શિક્ષણની ગુણવત્તા
- ડ્રોપઆઉટ રેટ

જેવા પ્રશ્નો આજે પણ જોવા મળે છે. ખાસ કરીને ગ્રામ્ય અને આદિવાસી વિસ્તારોમાં ગુણવત્તાસભર પ્રાથમિક શિક્ષણ હજી પણ પડકારરૂપ છે.

4.2 માધ્યમિક શિક્ષણ

માધ્યમિક શિક્ષણ સામાન્ય રીતે ૯મી થી ૧૨મી ધોરણ સુધીનો તબક્કો છે. આ તબક્કો વિદ્યાર્થીની કારકિર્દી અને જીવનની દિશા નિર્ધારિત કરનાર સૌથી મહત્વપૂર્ણ તબક્કા તરીકે માનવામાં આવે છે.

(૧) શૈક્ષણિક માળખું

આ સ્તરે વિજ્ઞાન, કલાપ્રવાહ અને કોમર્સ જેવા જૂથોમાંથી વિદ્યાર્થી પોતાની રસ અને પ્રતિભા પ્રમાણે વિષય પસંદ કરી શકે છે. બોર્ડ પરીક્ષાઓ વિદ્યાર્થીઓના જ્ઞાન અને સમજણનું મૂલ્યાંકન કરે છે.

(૨) સામાજિક-માનસિક વિકાસ

આ વયમાં વિદ્યાર્થીની ઓળખ, આત્મવિશ્વાસ અને સામાજિક સમજણ વિકસે છે. તેથી પાઠ્યક્રમમાં—

- નાગરિકશાસ્ત્ર
- સામાજિક વિજ્ઞાન
- પર્યાવરણ
- જીવન કુશળતા

જેવા વિષયો સામેલ થાય છે.

(૩) પડકારો

માધ્યમિક સ્તરે—

- માર્ગદર્શનની અછત
- વિષય પસંદગીમાં દબાણ
- સ્પર્ધાત્મક તણાવ

- પરીક્ષામુખી અભ્યાસ

જેવા પ્રશ્નો જોવા મળે છે. શહેર-ગ્રામ્ય, સરકારી-ખાનગી શાળાઓ વચ્ચે તફાવત પણ શિક્ષણની સમાનતાને અસર કરે છે.

4.3 ઉચ્ચ શિક્ષણ

ભારતનું ઉચ્ચ શિક્ષણ વિશ્વમાં સંખ્યાત્મક દૃષ્ટિએ સૌથી મોટાં પદ્ધતિઓમાંનું એક છે. તેમાં યુનિવર્સિટીઓ, કોલેજો, સંશોધન સંસ્થાઓ, ઓપન યુનિવર્સિટીઓ અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશનનો સમાવેશ થાય છે.

(૧) માળખું

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં—

- સ્નાતક
- અનુસ્નાતક
- સંશોધન (M.Phil., PhD)

સ્તરો છે. વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કોમર્સ, કાયદો, સામાજિક વિજ્ઞાન, આરોગ્ય વિજ્ઞાન, વ્યવસ્થાપન વગેરે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

(૨) જ્ઞાન અને સંશોધનનું કેન્દ્ર

ઉચ્ચ શિક્ષણ રાષ્ટ્રના વૈજ્ઞાનિક, ટેકનોલોજીકલ, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટે માનવસંસાધન તૈયાર કરે છે. વિશ્વવિદ્યાલયો જ્ઞાન સર્જન, સંશોધન અને નવો વિચાર વિકસાવવા માટેના કેન્દ્રો તરીકે કાર્ય કરે છે.

(૩) પડકારો

પરંતુ—

- શિક્ષણની ગુણવત્તામાં અસમાનતા
- સંશોધન માટે મર્યાદિત સગવડ
- બેરોજગારી અને સ્કિલ ગેપ
- વ્યાપારીકરણ

જેવા પ્રશ્નો ઉચ્ચ શિક્ષણ સામે ઊભા છે. સાથે સાથે

વૈશ્વિક ધોરણોને અનુરૂપ સુધારાની જરૂરિયાત સતત અનુભૂતિ પામે છે.

4.4 કુશળતા આધારિત શિક્ષણ

આધુનિક સમયમાં માત્ર ડિગ્રી પૂરતી નથી —

રોજગારક્ષમતા માટે વ્યવહારુ કુશળતાઓ જરૂરી બને છે. તેથી ભારતે કુશળતા વિકાસને વિશેષ મહત્વ આપવાની શરૂઆત કરી છે.

(૧) હેતુ

કુશળતા આધારિત શિક્ષણનો હેતુ—

- યુવાનોને ઉદ્યોગ-બજારની જરૂરિયાત મુજબ તાલીમ આપવી
- રોજગાર અવસર વધારવા
- સ્વરોજગાર અને સ્ટાર્ટઅપને પ્રોત્સાહન આપવું છે.

(૨) તાલીમ ક્ષેત્રો

આમાં—

- ટેકનિકલ ટ્રેડ
- હોટેલ મેનેજમેન્ટ
- હેલ્થ કેર
- રીટેલ
- કૌશલ્ય આધારિત હસ્તકળા
- ડિજિટલ સ્કિલ્સ

વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(૩) પડકારો

કેટલાક ક્ષેત્રોમાં પ્રમાણપત્ર આધારિત તાલીમ તો મળે છે, પરંતુ ઉદ્યોગની વાસ્તવિક જરૂરિયાતો સાથે તાલીમનો પૂરો મેળ બેસતો નથી. તેથી industry-academia linkage મજબૂત બનાવવાની જરૂર છે.

4.5 વ્યાવસાયિક-તકનીકી શિક્ષણ

વ્યાવસાયિક અને તકનીકી શિક્ષણનો હેતુ વિવિધ વ્યવસાય અને ટેકનોલોજીકલ ક્ષેત્રો માટે જરૂરી નિષ્ણાત માનવબળ તૈયાર કરવાનો છે.

(૧) ઉપયોગીતા
આ શિક્ષણ સીધું—

- ઉદ્યોગ
- ઉત્પાદન ક્ષેત્ર
- સેવા ક્ષેત્ર
- ટેકનોલોજી-ઇનોવેશન

સાથે જોડાયેલું હોય છે.

(૨) સંસ્થાઓ અને કોર્સ

IIT, NIT, IIM, પોલિટેક્નિક, ઇન્જિનિયરિંગ અને મેડિકલ કોલેજો, આર્કિટેક્ચર, ડેન્ટલ, નર્સિંગ, ફાર્મસી વગેરે આ ક્ષેત્રમાં આવે છે.

(૩) ઉદ્યોગ સાથેનું જોડાણ

વ્યાવસાયિક શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને પ્રેક્ટિકલ તાલીમ, ઇન્ટર્નશિપ અને પ્રોજેક્ટ વર્ક દ્વારા વાસ્તવિક કાર્યજગતનો અનુભવ કરાવવામાં આવે છે. આ પ્રકારનું શિક્ષણ રાષ્ટ્રની આર્થિક વૃદ્ધિ માટે અત્યંત આવશ્યક છે.

5. વૈશ્વિકીકરણના કારણે થયેલા ફેરફારો

વૈશ્વિકીકરણના ઉદ્ભવ પછી ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીમાં અનેક પ્રકારના માળખાકીય, કાર્યાત્મક અને દૃષ્ટિકોણ આધારિત ફેરફારો જોવા મળ્યા છે. જ્ઞાન હવે માત્ર રાષ્ટ્રીય સરહદોમાં મર્યાદિત નથી, પરંતુ વૈશ્વિક સ્તરે વહેવાનું શરૂ થયું છે. આ પ્રક્રિયાએ શિક્ષણના હેતુ, પદ્ધતિ, અભ્યાસક્રમ, માળખું, નીતિ અને મૂલ્યાંકન—બધું જ

બદલાવી નાખ્યું છે. નીચે આ ફેરફારોને પાંચ મુખ્ય સ્તરો પર સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

5.1 અભ્યાસક્રમમાં બદલાવ

વૈશ્વિકીકરણથી સૌથી પહેલો અને સ્પષ્ટ પ્રભાવ અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્યક્રમમાં થયેલા બદલાવ રૂપે જોવા મળે છે.

(૧) વૈશ્વિક દૃષ્ટિકોણનો સમાવેશ

અભ્યાસક્રમ હવે માત્ર સ્થાનિક ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ અથવા અર્થતંત્ર સુધી મર્યાદિત નથી. તેમાં—

- વૈશ્વિક રાજકારણ
- આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થતંત્ર
- વૈશ્વિક પર્યાવરણ પ્રશ્નો
- માનવાધિકાર
- આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો

જેવા મુદ્દાઓનો સમાવેશ થવા લાગ્યો છે.

(૨) ટેકનોલોજી અને આઈટીનો સમાવેશ : ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી, કમ્પ્યુટર સાઈન્સ, ડેટા એનાલિટિક્સ, આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ, સાયબર સિક્યુરિટી જેવા વિષયો અભ્યાસક્રમનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ બન્યા છે. વિદ્યાર્થીઓને ડિજિટલ લિટરસી જરૂરી માની છે.

(૩) વ્યવહારુ અભ્યાસ પર ભાર : પ્રોજેક્ટ વર્ક, ઇન્ટર્નશિપ, કેઝ સ્ટડી, ફિલ્ડ વર્ક અને પ્રેક્ટિકલ ટ્રેનિંગ જેવા ઘટકો વધુ ભરપૂર રીતે સામેલ થવા લાગ્યા છે—તેથી વિદ્યાર્થીઓ સીધું ઉદ્યોગ અને સમાજ સાથે જોડાઈ શકે.

(૪) ભાષા અને સંચાર કુશળતા : અંગ્રેજી અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંચાર કુશળતાને વિશેષ મહત્વ મળ્યું છે. ‘સોફ્ટ સ્કિલ્સ’ હવે અભ્યાસક્રમનો નિયમિત ભાગ બનતી જાય છે.

(૫) પડકારો

પરંતુ આ બદલાવ સાથે—

- પરંપરાગત જ્ઞાન પદ્ધતિઓનું મહત્ત્વ ઘટવું
- પશ્ચિમ કેન્દ્રિત અભ્યાસક્રમ
- સ્થાનિક ભાષાઓનું અવમૂલ્યન

જેવા પ્રશ્નો પણ ઉભા થયા છે.

5.2 ખાનગીકરણ અને બજારીકરણ

વૈશ્વિકીકરણ સાથે શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં ખાનગી અને કોર્પોરેટ ક્ષેત્રનો પ્રવેશ ઝડપી બન્યો છે.

(૧) ખાનગી સંસ્થાઓનો ઝડપથી વિકાસ : ખાસ કરીને—

- એન્જિનિયરિંગ
- મેડિકલ
- મેનેજમેન્ટ
- ટેક્નિકલ કોર્સ

ક્ષેત્રોમાં ખાનગી યુનિવર્સિટી અને કોલેજોની સંખ્યા ખૂબ વધી છે.

(૨) શિક્ષણ – સેવા કે બજાર? : શિક્ષણને હવે વધતી જતી વારે ‘માનવીય સેવા’ કરતાં એક ‘બજાર-ઉત્પાદન’ તરીકે જોવાની વૃત્તિ વિકસતી જોવા મળે છે. ઉચ્ચ ફી, ડોનેશન, બ્રાન્ડેડ સંસ્થાઓનું મહત્ત્વ—આ બધું બજારીકરણની નિશાની છે.

(૩) સ્પર્ધા અને સુવિધાઓ બીજી તરફ ખાનગી સંસ્થાઓએ—

- આધુનિક ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર
- પ્લેસમેન્ટ સેલ
- વૈશ્વિક પાર્ટનરશિપ
- ટેક્નોલોજી આધારિત શિક્ષણ

દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને નવી તક આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

(૪) અસમાનતા વધારવાનો જોખમ

તેમ છતાં—

- ગરીબ અને મધ્યવર્ગ માટે મોંઘું શિક્ષણ
- ગ્રામ્ય અને શહેરી વચ્ચે તફાવત
- ગુણવત્તામાં અસમાનતા

જેવા પ્રશ્નો ઉભા થયા છે. બજારીકરણ ઘણી જગ્યાએ શિક્ષણના સામાજિક હેતુને પાછળ ધકેલી નફાકારક તત્ત્વને આગળ લાવતું જોવા મળે છે.

5.3 વિદેશી યુનિવર્સિટી સહયોગ

વૈશ્વિકીકરણના મહત્ત્વપૂર્ણ પાસામાંથી એક છે વિદેશી યુનિવર્સિટી અને ભારતીય સંસ્થાઓ વચ્ચેનો સહયોગ.

(૧) એક્સચેન્જ અને ડ્યુઅલ ડિગ્રી કાર્યક્રમો : ઘણા ભારતીય વિદ્યાર્થીઓ હવે—

- સ્ટુડન્ટ એક્સચેન્જ
- ક્રેડિટ ટ્રાન્સફર
- ડ્યુઅલ ડિગ્રી

જેવી સુવિધાનો લાભ લઈ રહ્યા છે.

(૨) સંશોધન સહયોગ : વિવિધ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સાથે સંયુક્ત સંશોધન, કોન્ફરન્સ, જર્નલ પબ્લિકેશન અને પ્રોજેક્ટ સહભાગિતામાં વધારો થયો છે.

(૩) આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણોનો અમલ : આ સહયોગ દ્વારા શિક્ષણ પદ્ધતિઓ, મૂલ્યાંકન અને અભ્યાસક્રમમાં આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રેષ્ઠ પ્રથાઓનો સમાવેશ થવા લાગ્યો છે.

(૪) પડકારો

પરંતુ સાથે—

- જ્ઞાનનું પશ્ચિમ પર આધારિત થવું
- સાંસ્કૃતિક ઓળખનું જોખમ
- મોંઘું શિક્ષણ
- બ્રેઇન ડ્રેઇન

જેવા પ્રશ્નો પણ ઉઠ્યા છે.

5.4 ઓનલાઇન અને Distance Learning

ડિજિટલ યુગમાં વૈશ્વિકીકરણ સાથે ઓનલાઇન શિક્ષણ અને Distance Learningનું મહત્વ ઘણી ગણું વધી ગયું છે.

(૧) જ્ઞાન સુધી સર્વસુલભ પહોંચ : MOOCs, SWAYAM, Coursera, edX જેવા પ્લેટફોર્મ દ્વારા વિશ્વની ટોચની યુનિવર્સિટીઓના કોર્સિસ હવે ઘરમાં બેઠા ઉપલબ્ધ થયા છે.

(૨) લવચીકતા : કર્મચારીઓ, ગૃહિણીઓ, ગ્રામ્ય વિસ્તારોના વિદ્યાર્થીઓ અથવા કોઈ પણ જે નિયમિત રીતે કોલેજ જઈ શકતા નથી—તેઓ માટે આ એક ઉત્તમ વિકલ્પ સાબિત થયો છે.

(૩) COVID-19 પછીની વાસ્તવિકતા : મહામારી પછી તો ઓનલાઇન લર્નિંગે શિક્ષણ જગતને સંપૂર્ણપણે નવી દિશા આપીને હાઈબ્રિડ મોડલ સ્થાપિત કર્યું.

(૪) પડકારો

પણ અહીં પણ મર્યાદાઓ છે—

- ડિજિટલ ડિવાઇડ
- ઇન્ટરનેટ અને ઉપકરણોની અછત
- સ્વઅનુશાસનની સમસ્યા
- ગુણવત્તા અને પ્રમાણિકતાનો પ્રશ્ન

ઓનલાઇન શિક્ષણ શિક્ષક-વિદ્યાર્થી વચ્ચેની માનવીય ક્રિયાપ્રતિક્રિયાને સંપૂર્ણપણે બદલી શકતું નથી—પણ તે મહત્વપૂર્ણ પુરક માધ્યમ બની ગયું છે.

5.5 આંતરરાષ્ટ્રીય રેન્કિંગ અને ગુણવત્તા માપદંડ

વૈશ્વિકીકરણ પછી હવે વિશ્વભરના યુનિવર્સિટીઓને આંતરરાષ્ટ્રીય રેન્કિંગ અને એકેડિમેશન માપદંડો પરથી તોળવામાં આવે છે.

(૧) વૈશ્વિક સ્પર્ધા : QS, THE, ARWU જેવી રેન્કિંગ સિસ્ટમોમાં સ્થાન મેળવવા યુનિવર્સિટીઓ સંશોધન, ફેકલ્ટીની ગુણવત્તા, ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને આંતરરાષ્ટ્રીય જોડાણ પર ભાર મૂકે છે.

(૨) ગુણવત્તા સુધારવાનો દબાવ : આ રેન્કિંગો શિક્ષણ સંસ્થાઓને વધુ પારદર્શક, જવાબદાર અને પરિણામલક્ષી બનવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. NAAC, NBA જેવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ પણ ગુણવત્તા માપદંડો મજબૂત કરી રહી છે.

(૩) ટેલેન્ટ ખેંચવાની સ્પર્ધા : વિશ્વવિદ્યાલયો હવે પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થી અને ફેકલ્ટી આકર્ષવા માટે સ્પર્ધામાં છે. સ્કોલરશિપ, રિસર્ચ ગ્રાન્ટ અને આધુનિક સુવિધાઓ આ હરીફાઈનો ભાગ બની ગઈ છે.

(૪) જોખમો : પરંતુ રેન્કિંગ પર અતિનિર્ભરતા ક્યારેક—

- સંશોધન પર અતિભાર
 - શિક્ષણની માનવીયતા ઘટવી
 - આર્થિક દબાણ વધવું
- જેવા પ્રભાવ પેદા કરી શકે છે.

6. ટેકનોલોજી અને ICT

વૈશ્વિકીકરણના યુગમાં માહિતી અને સંચાર ટેકનોલોજી (ICT) એ શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં ઊંડો અને ક્રાંતિકારી ફેરફાર લાવ્યો છે. આજે શિક્ષણ માત્ર વર્ગખંડની દિવાલોમાં સીમિત નથી રહ્યું, પરંતુ ડિજિટલ દુનિયા, ઇન્ટરનેટ અને નવીન શૈક્ષણિક સાધનો દ્વારા વૈશ્વિક સ્તરે વિસ્તર્યું છે. ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી પણ આ પરિવર્તનથી પ્રભાવિત થઈ છે — શીખવાની પદ્ધતિઓ, મૂલ્યાંકન, સંશોધન, પાઠ્યક્રમ, શિક્ષકની ભૂમિકા અને વિદ્યાર્થીના અનુભવ સુધી તમામ ક્ષેત્રોમાં સુધારાઓ જોવા મળે છે.

6.1 ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ

ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ શિક્ષણનું મુખ્ય આધાર સ્તંભ બની ચૂક્યું છે. ઇ-લર્નિંગ પોર્ટલ્સ, વર્ચ્યુઅલ ક્લાસરૂમ અને ઇન્ટરેક્ટિવ કન્ટેન્ટ શિક્ષણને વધુ સુલભ અને લવચીક બનાવ્યું છે.

ભારતમાં સરકારી પહેલો

સરકાર દ્વારા અનેક મહત્વપૂર્ણ પ્લેટફોર્મ શરૂ કરવામાં આવ્યા છે, જેમ કે:

- DIKSHA Portal — શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે ડિજિટલ સામગ્રી
- SWAYAM — મફત ઓનલાઇન કોર્સિસ અને ક્રેડિટ ટ્રાન્સફર સુવિધા
- e-Pathshala — શાળા સ્તરની ઇ-પુસ્તકો અને મોડ્યુલ્સ
- National Digital Library — લાખો પુસ્તકોની ડિજિટલ એક્સેસ

આ પ્લેટફોર્મોએ દૂરના અને ગ્રામ્ય વિસ્તારોના વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાસભર સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવી છે.

વિદ્યાર્થીઓ માટે લાભ

- સમય અને સ્થાનની મર્યાદા દૂર
- સ્વગતિ (Self-paced Learning)
- વિડિઓ, ઓડિયો, એનિમેશનથી રસપ્રદ અભ્યાસ
- ટેસ્ટ, ક્વિઝ અને સર્ટિફિકેટની સુવિધા

પડકારો

પરંતુ હજી પણ ડિજિટલ ડિવાઇડની સમસ્યા વર્તે છે વિજળી, ઇન્ટરનેટ અને ઉપકરણોની અનુપલબ્ધતા કારણે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ પાછળ રહી જાય છે. સાથે-સાથે ઓનલાઇન પ્લેટફોર્મ પર કન્ટેન્ટની ગુણવત્તા અને ભાષા પ્રશ્ન પણ મહત્વનો મુદ્દો છે.

6.2 સ્માર્ટ ક્લાસરૂમ

સ્માર્ટ ક્લાસરૂમ એ પરંપરાગત વર્ગખંડ અને ડિજિટલ ટેકનોલોજીનું સંયોજન છે. અહીં પ્રોજેક્ટર, ઇન્ટરેક્ટિવ બોર્ડ, ટેબ્લેટ્સ, ઓડિયો-વિઝ્યુઅલ ટૂલ્સ અને ઇન્ટરનેટ આધારિત શિક્ષણ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થાય છે.

શીખવાની પદ્ધતિમાં બદલાવ

જૂની મોનાટોનસ લેકચર પદ્ધતિના બદલે હવે:

- વિઝ્યુઅલ લર્નિંગ
- problem-based learning
- interactive group learning
- simulation અને virtual lab

ઉદાહરણ તરીકે વિજ્ઞાનના પ્રયોગો, ગણિતના ગ્રાફ, ભૂગોળના નકશા અથવા ઇતિહાસના ઘટના ચિત્રો — આ બધું ટેકનોલોજી દ્વારા સરળ બને છે.

શિક્ષકોની ભૂમિકા

શિક્ષક હવે માત્ર જ્ઞાન-દાતા ન રહી, પરંતુ ફેસિલિટેટર, ગાઇડ અને મેન્ટર રૂપે કાર્ય કરે છે.

પડકારો

- ટેકનોલોજીનું ટ્રેનીંગ જરૂરી
- ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની કિંમત
- જાળવણી અને સતત અપડેટ

6.3 MOOCs (Coursera, SWAYAM વગેરે)

MOOCs — Massive Open Online Courses વૈશ્વિક શિક્ષણક્ષેત્રની મહત્વની ક્રાંતિ છે. આ કોર્સિસ વિશ્વભરના શ્રેષ્ઠ યુનિવર્સિટી અને નિષ્ણાતો દ્વારા મફત અથવા ઓછા ખર્ચે ઓનલાઇન આપવામાં આવે છે.

પ્રખ્યાત પ્લેટફોર્મ

- SWAYAM (ભારત સરકાર)
- Coursera

- edX
- Udemmy
- NPTEL (IITs દ્વારા)

MOOCs ના ફાયદા

- વિદ્યાર્થી પોતાને અનુકૂળ સમયે અભ્યાસ કરી શકે
- સર્ટિફિકેટ અને ક્રેડિટ ટ્રાન્સફરની સુવિધા
- વૈશ્વિક સ્તરના નિષ્ણાતોનો સંપર્ક
- નોકરીને અનુકૂળ કુશળતાઓ વિકસાવવી

ખાસ કરીને ઇન્જિનિયરિંગ, મેનેજમેન્ટ, ડેટા સાયન્સ, AI, હેલ્થ સાયન્સ અને હ્યુમેનિટીઝ ક્ષેત્રોમાં વિદ્યાર્થીઓને વિશાળ લાભ થયો છે.

MOOCs અને સામાજિક ન્યાય

MOOCs ગ્રામ્ય અને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોને પણ ઊંચી ગુણવત્તાનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની તક આપે છે — જે વૈશ્વિકીકરણના સકારાત્મક પાસાંમાંનો એક છે.

કેમ પડકારો છે?

- Completion rate ઓછો
- Self-discipline જરૂરી
- ડિજિટલ કુશળતા જરૂરી
- ભાષા અવરોધ

6.4 AI, Big Data અને સંશોધન

ટેક્નોલોજીનો આગામી મહત્વપૂર્ણ આયામ છે Artificial Intelligence (AI), Big Data અને Machine Learning — જે શિક્ષણને વધુ વ્યક્તિગત, કાર્યક્ષમ અને ડેટા આધારિત બનાવી રહ્યા છે.

AI નો શિક્ષણમાં ઉપયોગ

- Adaptive Learning Systems — વિદ્યાર્થીની ગતિ પ્રમાણે કોર્સ બદલે
- AI Tutors/Chatbots — પ્રશ્નોના તરત જવાબ

- Assessment Automation — Objective પેપરોનું મૂલ્યાંકન

- Content Recommendation Systems

આથી શિક્ષણ વધુ વ્યક્તિ કેન્દ્રિત અને પરિણામ આધારિત બને છે.

Big Data નો ફાળો

વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ વર્તન, હાજરી, માર્ક્સ, સમય વિતરણ, લર્નિંગ પથ વગેરેનો ડેટા એકત્રિત થતા:

- શીખવાની ખામીઓ શોધી શકાય
 - નીતિ-નર્માણ વધારે વૈજ્ઞાનિક બને
 - યુનિવર્સિટી મેનેજમેન્ટ મજબૂત બને
- સંશોધન ક્ષેત્રે ટેક્નોલોજી

- ઓનલાઇન જર્નલ્સ
- Citation મેનેજમેન્ટ
- Simulation tools
- Statistical software

આ સાધનોએ સંશોધનની ગુણવત્તા અને ગતિ બંનેમાં વધારો કર્યો છે.

6.5 ઉત્તમ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર

વૈશ્વિકીકરણ પછી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવવાનું શરૂ થયું છે.

મહત્વપૂર્ણ બદલાવ

- આધુનિક ક્લાસરૂમ, સ્માર્ટ બોર્ડ, પ્રોજેક્ટર
- સારી લાઈબ્રેરી અને ઇ-લાઈબ્રેરી
- ભાષા અને કમ્પ્યુટર લેબ
- Wi-Fi સક્ષમ કેમ્પસ
- આધુનિક લેબોરેટરીઝ

આ બદલાવથી વિદ્યાર્થીઓને પ્રયોગાત્મક અને અનુભૂતિ આધારિત શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયું છે. હવે માત્ર પુસ્તકી જ્ઞાન પૂરતું નથી, પરંતુ હેન્ડ્સ-ઓન લર્નિંગ અને પ્રેક્ટિકલ ટ્રેનિંગ પર ભાર અપાય છે.

6.6 રોજગારલક્ષીતા

વૈશ્વિકીકરણે શિક્ષણને ઉદ્યોગ સાથે વધુ નજીક જોડ્યું છે.

રોજગારલક્ષી કુશળતાઓનો વિકાસ

- સંચાર કુશળતા
- ક્રિટિકલ થિંકિંગ
- ડિજિટલ લિટરસી
- પ્રોબ્લેમ સોલ્વિંગ
- ટીમ વર્ક

કોર્સિસનો ફોકસ હવે માત્ર ડિગ્રી મેળવવા પર નહીં, પરંતુ નોકરી માટે તૈયાર થવા પર છે. કેમ્પસ ઇન્ટરવ્યુ, ઇન્ટર્નશિપ અને ઇન્ડસ્ટ્રી ટ્રેનિંગ સામાન્ય બની ગયા છે.

6.7 વૈશ્વિક Exposure

વિદ્યાર્થીઓને હવે વિશ્વભરની સંસ્કૃતિ, શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અને સંશોધનનો અનુભવ મળે છે. કેવી રીતે?

- સ્ટુડન્ટ એક્સચેન્જ પ્રોગ્રામ
- સ્કોલરશિપ
- ઓનલાઇન આંતરરાષ્ટ્રીય કોર્સિસ
- વૈશ્વિક સેમિનાર અને કોન્ફરન્સ

આ exposure યુવાનોને વિકલ્પો, વિચારો અને તકોની વિશાળ દુનિયા પ્રદાન કરે છે.

6.8 સંશોધન અને ઇનોવેશન

વૈશ્વિકીકરણએ સંશોધન અને નવીનતાની સંસ્કૃતિને મજબૂત બનાવી છે.

- Collaborate Research
- Joint Publications
- Patents
- સ્ટાર્ટ-અપ ઇકોસિસ્ટમ

STEM ક્ષેત્રો ઉપરાંત સામાજિક વિજ્ઞાન અને હ્યુમેનિટીઝમાં પણ સંશોધનિધિ અને સહયોગ વધ્યા છે.

6.9 ગુણવત્તા સુધારાનો પ્રયત્ન

વૈશ્વિક રેન્કિંગ અને અક્રીડિટેશનના માપદંડોને કારણે કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ ગુણવત્તા વધારવા પ્રયત્નશીલ બની છે.

મુખ્ય પાસાં

- Outcome-based Education
- Course Revision
- Qualified Faculty
- Student Feedback System

આથી શિક્ષણમાં પારદર્શિતા, જવાબદારી અને સ્પર્ધા વધે છે.

7. વૈશ્વિકીકરણના નકારાત્મક પ્રભાવ

જ્યાં એક તરફ વૈશ્વિકીકરણે અનેક તકો ઉભી કરી, ત્યાં બીજી તરફ કેટલાક ગંભીર પડકારો પણ સર્જ્યા છે. આ પડકારો શિક્ષણમાં સામાજિક ન્યાય, સમાનતા અને સાંસ્કૃતિક ઓળખને અસર કરે છે.

7.1 શિક્ષણનું વ્યાપારીકરણ

શિક્ષણ હવે સેવા નહિ, પણ પ્રોડક્ટ તરીકે જોવાઈ રહ્યું છે. પરિણામો

- ફીસમાં ભારે વધારો
- પ્રાઈવેટ અને ડીમ્ડ યુનિવર્સિટીઓનો પ્રભાવ

- Merit કરતાં પૈસાનું મહત્વ
 - Entrance coaching ઇન્ડસ્ટ્રીનો વિકાસ
- આથી શિક્ષણમાં લાભ અને બજાર હિત મુખ્ય બની રહ્યા છે.

7.2 અસમાનતા અને વર્ગભેદ

વૈશ્વિકીકરણથી મળેલી તક સૌને સમાન રીતે નથી મળતી.

જે લોકોને વધુ લાભ?

- શહેરી મધ્યમ અને ઉંચો વર્ગ
 - અંગ્રેજી માધ્યમના વિદ્યાર્થી
 - ટેકનોલોજીકલ સુવિધા ધરાવતા લોકો
- જ્યારે ગામડાં, ગરીબ વર્ગ અને પ્રાદેશિક ભાષાના વિદ્યાર્થીઓ પાછળ રહી જાય છે. આથી શિક્ષણમાં વર્ગીય અંતર વધે છે.

7.3 ગ્રામ્ય-શહેરી ખાડો

શહેરી વિસ્તારોમાં આધુનિક સુવિધાવાળી સ્કૂલ-કોલેજો વધતી જાય છે, જ્યારે ગ્રામ્ય વિસ્તારો હજુ પણ મૂળભૂત સુવિધાઓ માટે સંઘર્ષ કરે છે.

- શિક્ષકની અછત
 - ઇન્ટરનેટ સુવિધાનો અભાવ
 - લેબ અને લાઈબ્રેરીનો અભાવ
- આથી ગામના વિદ્યાર્થીઓ વૈશ્વિક સ્પર્ધામાં પાછળ રહી જાય છે.

7.4 Brain Drain

પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકો વિદેશમાં વસવાટ કરી લે છે, જેના કારણે ભારતને માનવીય મૂડીનું નુકસાન થાય છે.

કારણો

- વધુ પગાર

- ઉત્તમ સંશોધન સુવિધા

- જીવનશૈલી

- સ્થિરતા

આથી ભારત “Talent Exporting Nation” બની રહ્યું છે.

7.5 ભાષા અને સાંસ્કૃતિક પડકાર

અંગ્રેજી ભાષાનું વલણ વધવાથી પ્રાદેશિક ભાષાઓ અને સ્થાનિક જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અવગણાય છે.

નકારાત્મક અસર

- સ્થાનિક સાહિત્ય અને જ્ઞાન હાશિયે ધકેલાય
- વિદ્યાર્થીઓમાં પોતાના સંસ્કૃતિથી વિમુખતા
- ઓળખ અને પરંપરાનો ખર્સ

શિક્ષણ હવે પશ્ચિમી માપદંડોને અનુસરતું બની જાય છે.

સામાજિક ન્યાય અને સમાવેશીત્વ પર અસર

વૈશ્વિકીકરણ અને આધુનિકીકરણની પ્રક્રિયાઓ શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં અનેક પરિવર્તનો લાવી છે. એક તરફ વૈશ્વિક તકો, ટેકનોલોજી અને ગુણવત્તા સુધારાનો પ્રવાહ છે, તો બીજી તરફ સામાજિક ન્યાય (Social Justice) અને **સમાવેશીત્વ (Inclusivity)**ના પ્રશ્નો નવા સ્વરૂપમાં આગળ આવ્યા છે. સામાજિક ન્યાયનો અર્થ એ છે કે દરેક વ્યક્તિને — તેની આર્થિક, સામાજિક, જાતિ, લિંગ, ભાષા કે ભૌગોલિક પૃષ્ઠભૂમિને ધ્યાનમાં લીધા વગર — શિક્ષણની સમાન તક મળે. જ્યારે સમાવેશીત્વનો અર્થ છે કે શિક્ષણ પ્રણાલી દરેક વિદ્યાર્થીની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતોને સમજીને તેને સાથે જોડે, નહીં કે તેને સિસ્ટમની બહાર ધકેલી દે. ભારતમાં ઐતિહાસિક રીતે ગરીબ વર્ગ, સ્ત્રીઓ, આદિવાસી અને અલ્પસંખ્યકો, તેમજ દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓ લાંબા સમયથી શૈક્ષણિક અવગણનાનો સામનો કરતા આવ્યા છે. વૈશ્વિકીકરણ પછી તકો તો વધી છે, પરંતુ આ જૂથો માટે

તેની અસર સમાન રીતે સકારાત્મક રહી નથી. નીચે દરેક શ્રેણી પર તેનો વિગતવાર અભ્યાસ કરીએ.

1. ગરીબ વર્ગ પર અસર

ગરીબ અને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો માટે શિક્ષણ હંમેશા જીવન પરિવર્તનનો સાધન રહ્યું છે. પરંતુ વૈશ્વિકીકરણ પછી શિક્ષણનું ખાનગીકરણ અને વ્યાપારીકરણ વધતાં શિક્ષણની કિંમતમાં વધારો થયો છે. ખાસ કરીને ઉચ્ચ શિક્ષણ અને વ્યાવસાયિક કોર્સિસમાં ફી એટલી ઊંચી છે કે ગરીબ કુટુંબો માટે તેમને ભરવી મુશ્કેલ બને છે.

8 વૈશ્વિકીકરણના સકારાત્મક પાસાં

- સરકારી યોજનાઓ જેમ કે સ્કોલરશિપ, ફી વેવર અને રિઝર્વેશનથી મદદ મળે છે.
- ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ દ્વારા મફત કે ઓછા ખર્ચે અભ્યાસની તક મળી છે.
- MOOCs અને ઓનલાઇન કોર્સિસ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને વૈશ્વિક ગુણવત્તાનું શિક્ષણ ઉપલબ્ધ કરાવે છે.

નકારાત્મક વાસ્તવિકતા

પરંતુ આ તકોમાં ડિજિટલ ડિવાઇડ મોટો અવરોધ છે. ઘણા ગરીબ પરિવારો પાસે સ્માર્ટફોન, કમ્પ્યુટર અથવા સ્થિર ઇન્ટરનેટ ઉપલબ્ધ નથી. ઓનલાઇન પરીક્ષા ફી, કોલેજ એપ્લિકેશન ખર્ચ, કોચિંગનો ખર્ચ વગેરેને કારણે અવકાશીય સમાનતા હોવા છતાં વ્યવહારિક અસમાનતા ઊભી થાય છે. પરિણામે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ સ્પર્ધામાં પાછળ રહી જાય છે. વૈશ્વિકીકરણથી ઊભા થયેલા પ્રત્યક્ષ અને આડકતરી ખર્ચો (જેમ કે હોસ્ટેલ, ટ્રાન્સપોર્ટ, મટીરીયલ, ટેકનોલોજી ઉપકરણો)ના કારણે તેઓ આગળના અભ્યાસમાં જવા

માટે હચકાય છે. આથી સામાજિક ન્યાયની વિધાનાત્મક વચનબદ્ધતા અને હકીકત વચ્ચે અંતર રહે છે.

8.1 સ્ત્રીઓ પર અસર

ભારતમાં સ્ત્રીઓને શિક્ષણની તકો ઐતિહાસિક રીતે મર્યાદિત રહી છે. વૈશ્વિકીકરણ પછી સ્ત્રીશિક્ષણમાં જાગૃતિ અને નોંધપાત્ર વૃદ્ધિ જોવા મળી છે. વધુ સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ, ટેકનોલોજી અને વ્યાવસાયિક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશી રહી છે.

સકારાત્મક બદલાવ

- છોકરીઓ માટે શાળા-કોલેજમાં પ્રવેશનો દર વધ્યો છે.
- ફી રિચાયત, સ્કોલરશિપ અને સુરક્ષા સુવિધાઓ સુધરી છે.
- મહિલા હોસ્ટેલ, સેફ્ટી મિકેનિઝમ અને હેલ્પ સેલ્સ વધ્યા છે.
- વૈશ્વિક સ્ત્રી-આદર્શોના પ્રભાવથી કારકિર્દી ચેતના વધી છે.

હજુ પડકારો બાકી છે

પરંતુ ગ્રામ્ય ક્ષેત્ર અને ગરીબ વર્ગમાં લિંગભેદ હજી હાજર છે. વહેલી ઉંમરે લગ્ન, ઘરકામની જવાબદારીઓ અને સામાજિક માન્યતાઓ છોકરીઓના અભ્યાસમાં અવરોધરૂપ બને છે. અનેક પરિવારો માટે છોકરાનો અભ્યાસ રોકાણ અને છોકરીનો અભ્યાસ ખર્ચ ગણાય છે.

વૈશ્વિકીકરણ પછી કોર્પોરેટ માંગ મુજબના કોર્સિસ વધુ લોકપ્રિય બન્યા છે, જ્યાં સ્પર્ધા અને ખર્ચ વધવાથી સ્ત્રીઓ ક્યારેક પાછળ રહી જાય છે. સાથે-સાથે ડિજિટલ સેફ્ટી, હેરાસમેન્ટ અને સલામતીના મુદ્દા પણ ઓનલાઇન તથા ઓફલાઇન શિક્ષણમાં મહત્વ ધરાવે છે.

તેથી સ્ત્રીઓ માટે સમાવેશીત્વ માત્ર પ્રવેશ પૂરતું નથી, પરંતુ સુરક્ષા, સમાન વ્યવહાર, કારકિર્દી માર્ગદર્શન અને સપોર્ટ સિસ્ટમ જરૂરી છે.

8.2 આદિવાસી અને અલ્પસંખ્યકો પર અસર

આદિવાસી સમુદાયો અને અલ્પસંખ્યકો માટે શિક્ષણમાં ભાગીદારી પર ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક પરિબલો અસરકારક રહ્યા છે. વૈશ્વિકીકરણ પછી શિક્ષણમાં નવી તક મળી હોવા છતાં આ જૂથો માટે સિસ્ટમ સાથેનું અંતર હજી ઘણું છે.

બહુમુખી અવરોધો

- ભૌગોલિક એકલતા
- ભાષિક અવરોધ
- ગરીબી અને રોજગારની અગત્યતા
- પ્રથમ પેઢીના શીખનાર બનવાનો દબાણ

આદિવાસી વિસ્તારોમાં શાળા અને કોલેજ સુધીની પહોંચી મર્યાદિત છે. ઘણી વાર શિક્ષણ સામગ્રી સ્થાનિક સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાન પદ્ધતિથી વંચિત હોય છે, જેના કારણે વિદ્યાર્થીઓને ભાવ થાય છે.

વૈશ્વિકીકરણની દ્રિષ્ટિ

એક તરફ નવી સ્કોલરશિપ, સરકારી યોજનાઓ અને શિક્ષણાધિકાર જેવી પહેલો છે, બીજી તરફ બજારીકરણ અને ખર્ચમાં વધારોના કારણે આદિવાસી અને અલ્પસંખ્યકો માટે ઉચ્ચ શિક્ષણ હજી દૂરનું સ્વપ્ન રહે છે.

ઘણી વાર તેઓ કૌશલ્ય આધારિત રોજગારી માટે વહેલેથી શિક્ષણ છોડી દે છે, જેનાથી તેમની સામાજિક ગતિશીલતા મર્યાદિત રહે છે.

8.3 દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓ પર અસર

દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓ માટે સમાવેશીત્વ શિક્ષણ સૌથી અગત્યનો મુદ્દો છે. વૈશ્વિકીકરણ પછી Inclusive Education પર ભાર વધી રહ્યો છે અને ઘણા કાયદાકીય સુધારા પણ થયા છે. અનેક સંસ્થાઓમાં:

- રેમ્પ અને લિફ્ટ
- બ્રેઇલ પુસ્તકો
- સ્પેશિયલ એડ્યુકેટર્સ
- સોફ્ટવેર સપોર્ટ
- પરીક્ષામાં સમય છૂટછાટ

જવાં પગલાં લેવાયા છે.

સકારાત્મક પાસાં

ટેક્નોલોજી દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓ માટે આશીર્વાદરૂપ બની છે.

Text-to-speech, screen reader, assistive devices અને AI આધારિત ટૂલ્સ તેમને વધુ સ્વતંત્ર બનાવે છે.

પરંતુ હજી વાસ્તવિકતામાં

- ઘણી સંસ્થાઓ હજી સ્ટાન્ડર્ડ સુવિધા પૂરી પાડતી નથી
- સામાજિક માન્યતાઓ અને સ્ટિરિયોટાઇપ્સ અવરોધરૂપ બને છે
- શિક્ષકોને વિશેષ તાલીમનો અભાવ છે
- ટેક્નોલોજીકલ સાધનો મોંઘા છે

આથી નિયમ અને નીતિ હોવા છતાં અમલીકરણમાં ખામી છે.

સમગ્ર મૂલ્યાંકન: સામાજિક ન્યાયની દિશામાં આગળ વધતી ભારતની શિક્ષણ પ્રણાલી

વૈશ્વિકીકરણએ શિક્ષણને વધુ સ્પર્ધાત્મક અને ગુણવત્તાસભર બનાવ્યું છે, પરંતુ જો તકોનો લાભ સમાન રીતે ન મળે તો સામાજિક અસમાનતા વધી શકે છે. તેથી

સામાજિક ન્યાય અને સમાવેશીત્વને કેન્દ્રમાં રાખીને નીતિ-નિર્માણ જરૂરી છે.

મુખ્ય દિશાઓ

- ✓ ગરીબ અને હાશિયાકૂત વર્ગો માટે આર્થિક સહાય અને મફત સુવિધાઓ
- ✓ સ્ત્રીશિક્ષણ માટે સુરક્ષા અને સશક્તિકરણ
- ✓ આદિવાસી અને અલ્પસંખ્યકો માટે સંસ્કૃતિ-સંવેદનશીલ શિક્ષણ
- ✓ દિવ્યાંગ-મૈત્રીપૂર્ણ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને ટેકનોલોજી
- ✓ ડિજિટલ ડિવાઇડ ઘટાડવાની વ્યૂહરચના
- ✓ શિક્ષકોને સમાવેશીત્વ તાલીમ

9 નીતિ સ્તરે થયેલ ફેરફારો અને સુધારા

ભારતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં વૈશ્વિકીકરણનો પ્રભાવ સૌથી વધુ નીતિ સ્તરે જોવા મળે છે. સરકાર દ્વારા રચાયેલી નીતિઓ, નિયમનકારી સંસ્થાઓની ભૂમિકા, ખાનગી ક્ષેત્રનો પ્રવેશ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સહયોગને કારણે શિક્ષણ પ્રણાલી નવા સ્વરૂપમાં વિકસતી ગઈ છે. આ બદલાવો શિક્ષણની ગુણવત્તા, એક્સેસ અને રોજગારલક્ષીતા જેવા મુદ્દાઓને સીધો પ્રભાવિત કરે છે.

9.1 રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1986, 2020)

1986ની નીતિએ શિક્ષણને સર્વસામાન્ય બનાવવા પર ભાર મૂક્યો હતો. તેના મુખ્ય મુદ્દાઓ:

- સમાન તકો
- સ્ત્રી શિક્ષણ પર ભાર
- ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં પહોંચ વધારવી
- તકનીકી શિક્ષણને પ્રોત્સાહન

પરંતુ સમય સાથે નવી આવશ્યકતાઓ ઊભી થઈ. તેથી 2020ની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP 2020) અમલમાં આવી, જે વૈશ્વિકીકરણને ધ્યાનમાં રાખીને રચાયેલ છે.

NEP 2020નાં મુખ્ય લક્ષણો:

- મલ્ટિ-ડિસિપ્લિનરી શિક્ષણ
- 4 વર્ષની અન્ડરગ્રેજ્યુએટ ડિગ્રી
- Academic Bank of Credits
- સંશોધન માટે NIRF અને NRF જેવી વ્યવસ્થાઓ
- આંતરરાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટીઓને ભારત આવવાની મંજૂરી
- કુશળતા આધારિત અભ્યાસક્રમ

આ નીતિનો મુખ્ય હેતુ વૈશ્વિક સ્તરે સ્પર્ધાત્મક માનવ સંસાધન તૈયાર કરવો છે.

9.2 સરકારની પહેલ

સરકારએ ઉચ્ચ શિક્ષણની ગુણવત્તા અને પહોંચ વધારવા અનેક પહેલો કરી છે:

- RUSA (Rashtriya Uchchatar Shiksha Abhiyan)
- SWAYAM અને NPTEL જેવા ઓનલાઇન પ્લેટફોર્મ
- NAAC દ્વારા એક્રેડિટેશન સિસ્ટમ
- Digital India Mission

આ પહેલોનો હેતુ:

- ✓ શિક્ષણને ટેકનોલોજી સાથે જોડવું
- ✓ ગુણવત્તા માપદંડ નક્કી કરવો
- ✓ રોજગારલક્ષી કુશળતા વિકસાવવી
- ✓ ગ્રામ્ય-શહેરી ખાડો ઓછો કરવો

9.3 નિયામક સંસ્થાઓની ભૂમિકા — UGC, AICTE વગેરે ભારતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનું સંચાલન મુખ્યત્વે નીચેની સંસ્થાઓ કરે છે:

- UGC (University Grants Commission)
- AICTE (All India Council for Technical Education)
- NAAC (National Assessment and Accreditation Council)
- NIRF (Ranking Framework)

આ સંસ્થાઓ...

- અભ્યાસક્રમને માન્યતા આપે છે
- ગુણવત્તા માપદંડ નક્કી કરે છે
- ગ્રાન્ટ અને ફંડિંગ સુનિશ્ચિત કરે છે
- સંશોધનને પ્રોત્સાહિત કરે છે

આ પ્રવૃત્તિઓએ શિક્ષણને વધુ સુગઠિત અને જવાબદાર બનાવ્યું છે.

9.4 PPP Model અને પ્રાઈવેટ યુનિવર્સિટીઓ
વૈશ્વિકીકરણ બાદ ખાનગી ક્ષેત્રનો પ્રવેશ તેજ બન્યો.

PPP (Public-Private Partnership) મોડલ હેઠળ:

- ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વિકાસ
- નવી યુનિવર્સિટીઓ
- આધુનિક લેબ્સ અને ફેસિલિટીઝ

ખાનગી યુનિવર્સિટીઓએ:

- ✓ સ્પર્ધા વધારો
 - ✓ અભ્યાસક્રમ સુધાર્યા
 - ✓ પ્લેસમેન્ટ સુવિધા મજબૂત કરી
- પરંતુ સાથે સાથે ફી સ્ટ્રક્ચર ઊંચું થવાનું ચિંતાનું કારણ પણ બન્યું.

9.5 ઉચ્ચ શિક્ષણ પર વિશેષ અભ્યાસ
વૈશ્વિકીકરણના યુગમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માત્ર ડિગ્રી મેળવવાનો માર્ગ ન રહ્યો, પરંતુ સંશોધન, ઇનોવેશન અને આંતરરાષ્ટ્રીય સહયોગનું કેન્દ્ર બન્યું છે.

રિસર્ચ કલ્ચર

ભારતમાં સંશોધન ક્ષેત્રે મોટો બદલાવ આવ્યો છે:

- સંશોધન માટે ફંડિંગમાં વધારો
- યુનિવર્સિટી-ઈન્ડસ્ટ્રી સહયોગ
- પેટન્ટ અને પ્રકાશનોમાં વૃદ્ધિ

NEP 2020 હેઠળ National Research Foundationની

રચના આ પરિવર્તનને વધુ મજબૂતી આપે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય સહયોગ

વિદ્યાર્થી-શિક્ષક બંને સ્તરે સહયોગ વધ્યો છે:

- જોડિયા સંશોધન પ્રોજેક્ટ
- કોન્ફરન્સ અને વર્કશોપ
- ફેલોશિપ અને સ્કોલરશિપ યોજનાઓ

આને કારણે સ્થાનિક વિદ્યાર્થીને વૈશ્વિક Exposure મળી રહ્યું છે.

Faculty Exchange

શિક્ષકો માટે આંતરરાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટીઓમાં:

✓ શિક્ષણ

✓ સંશોધન

✓ ટ્રેનિંગ

જવાં તક મળે છે. આથી:

- નવી શિક્ષણ પદ્ધતિઓ ભારતમાં આવે છે
- પેડાગોજીમાં સુધારો થાય છે

Dual Degree Program

હવે વિદ્યાર્થીઓને એક સાથે બે યુનિવર્સિટીઓની ડિગ્રી મેળવવાની તક મળે છે:

- એક ડિગ્રી ભારતમાં
- બીજી વિદેશમાં

આ મોડલ વિદ્યાર્થીઓને વૈશ્વિક સ્પર્ધા માટે તૈયાર કરે છે.

10. શિક્ષકોની ભૂમિકા અને પડકારો

શિક્ષકો હવે માત્ર જ્ઞાન આપનાર રહ્યા નથી; તેઓ મેન્ટર, માર્ગદર્શક અને ઇનોવેટર બની ગયા છે.

નવા કુશળતાની જરૂરિયાત

શિક્ષકોને આવડવું જોઈએ:

- ICT Tools
- ઓનલાઇન શિક્ષણ
- બ્લેન્ડેડ લર્નિંગ
- પ્રોજેક્ટ આધારિત મૂલ્યાંકન

તાલીમ અને અપગ્રેડેશન

Faculty Development Programs દ્વારા:

- ✓ અપડેશન
 - ✓ પેડાગોજિકલ સુધારો
 - ✓ સંશોધન કુશળતા
- વચ્ચે વધારો કરવામાં આવે છે.

મૂલ્યાંકન પદ્ધતિમાં ફેરફાર

હવે ફક્ત લખિત પરીક્ષા જ નહીં, પરંતુ—

- પ્રેઝન્ટેશન
- આસાઇનમેન્ટ
- ઇન્ટર્નશિપ
- પ્રોજેક્ટ વર્ક

પણ મહત્વપૂર્ણ છે.

શિક્ષકોને આ નવી વ્યવસ્થા અપનાવવામાં પડકારો પણ છે — જેમ કે સમયની અછત, ટેકનોલોજીકલ ગેપ વગેરે.

11. વિદ્યાર્થીઓ પર અસર

વૈશ્વિકીકરણે વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં બહુ મોટા બદલાવ લાવ્યા છે.

કરિયર અવસર

હવે વિદ્યાર્થીઓને:

- આંતરરાષ્ટ્રીય કંપનીઓમાં નોકરી
- સ્ટાર્ટઅપ શરૂ કરવાની તક
- રિમોટ વર્ક
- સંશોધન કારકિર્દી

મેળવવાની શક્યતા વધી છે.

સ્પર્ધાત્મક માહોલ

વૈશ્વિક લાયકાત ધરાવતા બનવાની દોડમાં:

✓ સ્કિલ ડેવલપમેન્ટ

✓ ભાષા જ્ઞાન

✓ ટેક્નિકલ સ્કિલ્સ

મહત્વપૂર્ણ બની ગઈ છે.

માનસિક અને સામાજિક દબાણ

પરંતુ આ સાથે:

- પ્રદર્શનનો દબાણ
- કરિયર અનિશ્ચિતતા
- ફાઇનાન્શિયલ બોજો
- આત્મવિશ્વાસ પર અસર

જેવા પડકારો પણ ઉભા થયા છે.

આથી કાઉન્સેલિંગ અને મનોવૈજ્ઞાનિક સહાય અત્યંત જરૂરી બની છે.

12 સ્થાનિક ભાષા અને સંસ્કૃતિ પર અસર

વૈશ્વિકીકરણના યુગમાં ભાષા, સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાન પરંપરાનો સ્વરૂપ ખૂબ ઝડપથી બદલાઈ રહ્યો છે. ખાસ કરીને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અંગ્રેજી ભાષાનું પ્રભુત્વ વધવાથી સ્વદેશી ભાષાઓ, સ્થાનિક સંસ્કૃતિ અને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના સંરક્ષણનો પ્રશ્ન ગંભીર બની ગયો છે. આજની

પેઢી માટે વૈશ્વિક રીતે જોડાવું જરૂરી છે, પરંતુ સાથે સાથે
પોતાની ઓળખ જાળવવી પણ એટલી જ આવશ્યક છે.

અંગ્રેજી પ્રભુત્વ

ભારતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અંગ્રેજી હવે માત્ર એક
ભાષા નથી રહી — તે સફળતા અને વ્યાવસાયિક પ્રગતિનું
પ્રતીક બની ગઈ છે. મોટાભાગના યુનિવર્સિટી
અભ્યાસક્રમો, રિસર્ચ પેપર્સ, જર્નલ્સ અને ટેક્નિકલ પુસ્તકો
અંગ્રેજીમાં જ ઉપલબ્ધ હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને તેમાંથી
પસાર થવું પડે છે.

આ પરિબળોના પરિણામે—

- અંગ્રેજી જાણનારા વિદ્યાર્થીઓને વધુ તકો મળે છે
- ઇન્ટરવ્યુ અને નોકરીમાં પણ અંગ્રેજી મહત્વપૂર્ણ
બને છે
- મધ્યમ વર્ગ અને શહેરી વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ લાભ
મળે છે
- પરંતુ બીજી તરફ—
- સ્થાનિક ભાષા માધ્યમના વિદ્યાર્થીઓને અવરોધોનો
સામનો કરવો પડે છે
- આત્મવિશ્વાસમાં ઘટાડો થાય છે
- શૈક્ષણિક અસમાનતા વધે છે

ઘણા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની માતૃભાષામાં વિચારે
છે પરંતુ તેમને અંગ્રેજીમાં લખવું-બોલવું પડે છે, જે
જ્ઞાનપ્રક્રિયામાં ટેન્શન અને મનોવિજ્ઞાનિક દબાણ ઊભું કરે
છે.

તે છતાં, અંગ્રેજીનું જનરલાયઝ્ડ પ્રભુત્વ દૂર કરી શકાતું
નથી, કારણ કે તે જગતભરની વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી અને
બિઝનેસ ભાષા બની ગઈ છે. સાચો પડકાર એ છે કે અંગ્રેજી
શિખતાં શિખતાં સ્થાનિક ભાષાઓને જીવંત અને સશક્ત
કેવી રીતે રાખીએ.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા

ભારત પાસે હજારો વર્ષ જૂની સમૃદ્ધ જ્ઞાન
પરંપરા છે — વેદ, ઉપનિષદ, આયુર્વેદ, સંસ્કૃત સાહિત્ય,
લોકજ્ઞાન, કૃષિ જ્ઞાન વગેરે. આ જ્ઞાન માત્ર પુસ્તકોમાં નહીં,
પરંતુ લોકસંસ્કૃતિ અને બોલચાલની ભાષાઓમાં જીવંત
રહે છે.

વૈશ્વિકીકરણ બાદ પશ્ચિમી જ્ઞાનપ્રણાલીને વધુ
મહત્વ મળ્યું, જેના કારણે ક્યારેક એવું લાગવા લાગે છે કે
ફક્ત અંગ્રેજી માધ્યમનું જ શિક્ષણ આધુનિક અને
પ્રગતિશીલ છે. આ માનસિકતા ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને
પછાડી શકે છે.

તેથી, આજની જરૂરત છે—

- સ્થાનિક ભાષામાં ઉચ્ચ શિક્ષણ સામગ્રી વિકસાવવી
- ભારતીય દાર્શનિક વિચારધારા, સમાજશાસ્ત્ર,
કાયદા, આયુર્વેદ, કૃષિ જ્ઞાનનો સમાવેશ કરવો
- પરંપરા અને આધુનિકતાનો સુંતુલન રાખવો
NEP 2020માં આ દિશામાં પ્રયાસ થયો છે, જ્યાં
માતૃભાષામાં શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે.
સાંસ્કૃતિક ગ્લોબલાઇઝેશન

વૈશ્વિકીકરણે ફક્ત શિક્ષણ જ નહીં, પરંતુ
જીવનશૈલી, મૂલ્યો અને સાંસ્કૃતિક વર્તણૂક પર પણ અસર
પાડી છે. યુવાનો હવે દેશ-વિદેશની ફિલ્મો, સંગીત, ફેશન
અને ખોરાકની અસર હેઠળ આવી રહ્યા છે.

સકારાત્મક અસર:

- વિવિધ સંસ્કૃતિઓને સમજવાની તક
- સહિષ્ણુતા અને વ્યાપક દૃષ્ટિકોણ
- આંતરરાષ્ટ્રીય સમાનતા
- પરંતુ સાથે સાથે—
- સ્થાનિક પરંપરા, તહેવાર અને ભાષા પ્રત્યેનો
લગાવ ઘટે છે
- પરિવાર અને સમુદાય કેન્દ્રિત મૂલ્યો નબળા પડે છે

- પાશ્ચાત્ય જીવનશૈલીનું અંધાનુકરણ જોવા મળે છે કેટલાંય વિદ્યાર્થીઓ માટે “અંગ્રેજી ભાષા અને પશ્ચિમ સંસ્કૃતિ” સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનું પ્રતિક બની જાય છે, જેના કારણે પોતાની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ગૌરવ ભાવ ઓછો થઈ શકે છે. અંતમાં કહી શકાય કે ભાષા અને સંસ્કૃતિ કોઈ રુકાવટ નહીં પરંતુ ઓળખ છે. વૈશ્વિકીકરણ સાથે ચાલતાં ચાલતાં પણ સ્થાનિક ભાષા, લોકકલા અને પરંપરાને જાળવવું અત્યંત આવશ્યક છે.

13. ગ્રામ્ય-શહેરી તફાવત

વૈશ્વિકીકરણ અને આધુનિકીકરણનો સૌથી મોટો પ્રભાવ ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારો વચ્ચેના તફાવતમાં જોવા મળે છે. શહેરોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની સુવિધાઓ, ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને ટેકનોલોજી ઝડપથી વિકસતી ગઈ, જ્યારે ગ્રામ્ય વિસ્તાર હજુ પણ પાછળ રહી ગયો.

ડિજિટલ ડિવાઈડ

આજના સમયમાં શિક્ષણ ટેકનોલોજી વગર અપૂર્ણ છે — ઓનલાઇન લર્નિંગ, ડિજિટલ લાઇબ્રેરી, સ્માર્ટ ક્લાસરૂમ વગેરે. પરંતુ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં—

- ઇન્ટરનેટની ગતિ ઓછી
- સ્માર્ટફોન અને લેપટોપનો અભાવ
- વીજળીની સમસ્યા
- ICT તાલીમનો અભાવ

જેથી વિદ્યાર્થીઓ MOOCs, SWAYAM, e-content જેવા સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી.

કોરોના સમયગાળામાં આ તફાવત સ્પષ્ટ દેખાયો — શહેરના વિદ્યાર્થીઓ ઓનલાઇન ભણતા રહ્યા, જ્યારે ઘણા ગ્રામ્ય વિદ્યાર્થીઓ માટે શિક્ષણ લગભગ બંધ થઈ ગયું.

સુવિધાઓનો અભાવ

શહેરી કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓમાં—

- ✓ લેબોરેટરી
- ✓ લાઇબ્રેરી
- ✓ રિસર્ચ સેન્ટર
- ✓ ટ્રેન્ડ ફેકલ્ટી
- ✓ પ્લેસમેન્ટ સેલ

જેવી સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ છે.

જ્યારે ગ્રામ્ય સંસ્થાઓમાં—

- સ્ટાફની અછત
- અપડેટેડ લેબનો અભાવ
- ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર મર્યાદિત
- ઉદ્યોગ સહયોગનો અભાવ

ફળસ્વરૂપે શહેરી વિદ્યાર્થીઓને સ્પર્ધાત્મક લાભ મળી રહે છે.

ગુણવત્તા તફાવત

અધ્યાપકોની તાલીમ, અભ્યાસક્રમની અમલવારી, શીખવાની પદ્ધતિ અને મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયામાં પણ તફાવત જોવા મળે છે.

શહેરમાં—

- અનુભવીઓ ફેકલ્ટી
- ગેસ્ટ લેક્ચર્સ
- ઇન્ડસ્ટ્રી ઇન્ટરએક્શન
- કોન્ફરન્સ-વર્કશોપ

જ્યારે ગામડાંમાં—

- મર્યાદિત Exposure
- ઓછા સંશોધન અવસર
- વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શનનો અભાવ

તે કારણે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રહેલા પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થીઓ પણ ઘણા વખત પ્લેટફોર્મના અભાવે પાછળ રહી જાય છે.

પરંતુ સાથે સાથે, છેલ્લા કેટલાક વર્ષોમાં—

- ✓ RUSA
- ✓ Digital India
- ✓ સ્કોલરશિપ યોજનાઓ
- ✓ રાજ્ય યુનિવર્સિટી વિસ્તરણ

જવાં પ્રયાસોથી આ ખાડો ઘટાડવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે.

14 સૂચનો (Recommendations)

વૈશ્વિકીકરણનો ભારતીય શિક્ષણ અને જ્ઞાન પ્રણાલી પર બહુવિધ પ્રભાવ જોવા મળે છે. આ પ્રભાવને સકારાત્મક દિશામાં વાળવા અને તેની સાથે સંકળાયેલા જોખમો ઘટાડવા માટે નીચે મુજબ નીતિ સ્તર, સંસ્થાગત સ્તર અને શિક્ષક-વિદ્યાર્થી સ્તર પર સૂચનો રજૂ કરી શકાય છે.

14.1 નીતિ સ્તરે સૂચનો

1. સ્થાનિક ભાષા અને માતૃભાષાનો મજબૂત સમાવેશ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં માતૃભાષા અને પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં અભ્યાસ સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરવી જોઈએ જેથી ભાષા આધારિત અસમાનતા ઘટે.
2. શિક્ષણનું અધિક વ્યાપારીકરણ અટકાવવા નિયમન ખાનગી સંસ્થાઓ માટે ફી-નિયંત્રણ, પારદર્શિતા અને ગુણવત્તા માપદંડ કડક રીતે અમલમાં મૂકવા.
3. ડિજિટલ ડિવાઈડ ઘટાડવા માટે રાષ્ટ્રીય અભિયાન ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સસ્તું ઇન્ટરનેટ, ડિજિટલ ઉપકરણો અને ICT તાલીમ ઉપલબ્ધ કરાવવી.

4. NEP 2020ના અમલીકરણમાં પ્રદેશલક્ષી લવચીકતા રાજ્યોની ભૌગોલિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિ અનુસાર નીતિઓને કસ્ટમાઇઝ કરવી.
5. રિસર્ચ એન્ડ ઇનોવેશન ઇકોસિસ્ટમ મજબૂત બનાવવું યુનિવર્સિટીઓને ગ્રાન્ટ, સહયોગ અને ઉદ્યોગ ભાગીદારી માટે ખાસ પ્રોત્સાહન.
6. વિદેશી યુનિવર્સિટીઓ માટે સ્પષ્ટ માર્ગદર્શિકા તેમની ફી, ગુણવત્તા અને સામાજિક જવાબદારી સુનિશ્ચિત કરવી.
7. નૈતિક અને મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ પ્રોત્સાહન ઝોબલાઈઝેશન સાથે સાંસ્કૃતિક અને નૈતિક મૂલ્યોનું સંરક્ષણ આવશ્યક છે.

14.2 સંસ્થાગત સ્તરે સૂચનો

1. ICT આધારિત બ્લેન્ડેડ લર્નિંગ મોડલ અપનાવવું ઓનલાઇન + ઓફલાઇન શિક્ષણ દ્વારા શિક્ષણને વધુ અસરકારક બનાવવું.
2. કુશળતા આધારિત કોર્સોને પ્રોત્સાહન ઉદ્યોગની જરૂરિયાત મુજબ કોર્સ રચના કરવા.
3. અંતરરાષ્ટ્રીય સહયોગ ઇન્ટિસ્ટ્યૂટ સ્તરે વધારવો Faculty Exchange, Dual Degrees, Collaborative Research વધારવા.
4. લોકલ થી ગ્લોબલ બેલેન્સ અભ્યાસક્રમમાં સ્થાનિક સંદર્ભો અને વૈશ્વિક ઇર્પ્રમાણ વચ્ચે સંતુલન રાખવું.
5. વિદ્યાર્થી સપોર્ટ સિસ્ટમ મજબૂત કરવી કાઉન્સેલિંગ, પ્લેસમેન્ટ, સ્કોલરશિપ અને મેન્ટોરિંગ સુવિધાઓ વિકસાવવી.
6. ગુણવત્તા ખાતરી વ્યવસ્થા મજબૂત કરવી આંતરિક અને બાહ્ય મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયા નિયમિત રાખવી.

14.3 શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી સ્તરે સૂચનો

1. શિક્ષકો માટે સતત તાલીમ અને અપગ્રેડેશન ICT, AI, ડિજિટલ પેડાગોજી જેવી ક્ષમતાઓ વિકસાવવી.
2. બહુભાષીય શિક્ષણ પદ્ધતિ અપનાવવી સમજ વધારવા માટે દ્વિભાષી અથવા ત્રિભાષી શિક્ષણ મોડલ ઉપયોગી.
3. વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વ-અભ્યાસ અને ક્રિટિકલ થિંકિંગ વિકસાવવું
4. ડિજિટલ લિટરેસી વધારવી સુરક્ષિત, જવાબદાર અને સર્જનાત્મક રીતે ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ શીખવવો.
5. ગરીબ અને વંચિત વર્ગો માટે વિશેષ સહાય રીમેડિયલ ક્લાસ, સ્કોલરશિપ અને મફત ડિજિટલ એક્સેસ જરૂરી.

15. નિષ્કર્ષ (CONCLUSION)

વૈશ્વિકીકરણ એ એક એવી પ્રક્રિયા છે જેનાથી શિક્ષણ પ્રણાલીમાં ઝડપી પરિવર્તન, તક અને પડકાર — બંને એકસાથે ઉભા થયા છે. ભારતીય શિક્ષણ ક્ષેત્રે તેનો વ્યાપક પ્રભાવ જોવા મળે છે — અભ્યાસક્રમ, પદ્ધતિ, મૂલ્યાંકન, સંશોધન, ટેકનોલોજી, ભાષા અને સામાજિક માળખા — સર્વત્ર પરિવર્તન થયું છે.

સકારાત્મક રીતે જોવામાં આવે તો વૈશ્વિકીકરણે—

- ✓ વિદ્યાર્થીઓને વૈશ્વિક Exposure આપ્યું
- ✓ નવી ટેકનોલોજી આધારિત શિક્ષણ વિકસાવ્યું
- ✓ સંશોધન અને ઇનોવેશન માટે માર્ગ ખોલ્યો
- ✓ રોજગારલક્ષીતા અને કુશળતા વિકાસ માટે તકો ઊભી કરી

પરંતુ સાથે સાથે—

✗ શિક્ષણ વ્યાપારીકરણની વૃત્તિ

✗ ગામ-શહેર, ગરીબ-અમીર તફાવત

✗ ભાષા અને સાંસ્કૃતિક ઓળખ પર દબાણ

✗ Brain Drain

✗ માનસિક દબાણ અને સ્પર્ધાત્મક અસંતુલન

જેવા નકારાત્મક પાસાઓ પણ સ્પષ્ટ રહ્યા છે.

આથી, વૈશ્વિકીકરણને સ્વીકારવાની સાથે તેની દિશા નિયંત્રિત કરવી અત્યંત આવશ્યક છે. શિક્ષણ એક સામાજિક હક છે — માત્ર માર્કેટ પ્રોડક્ટ નહીં — આ દ્રષ્ટિકોણથી નીતિ નિર્માણ થવું જોઈએ.

ભવિષ્યમાં ભારતની શિક્ષણ પ્રણાલી ત્યારે જ મજબૂત બનશે જ્યારે—

★ ગુણવત્તા + સમાનતા + સમાવેશીત્વ એક સાથે પ્રાપ્ત થાય.

સ્થાનિક ઓળખ અને વૈશ્વિક દૃષ્ટિકોણ વચ્ચેનું સંતુલન જ ભારતીય શિક્ષણનું સાચું ભવિષ્ય નિર્ધારિત કરશે.

સંદર્ભ સૂચિ (REFERENCES)

- [1] Government of India. (2020). National Education Policy 2020. Ministry of Education.
- [2] Government of India. (1986). National Policy on Education 1986.
- [3] University Grants Commission (UGC). (Various Reports).
- [4] AICTE. (Policy Reports & Guidelines).
- [5] World Bank. (2018). Learning to Realize Education's Promise.
- [6] UNESCO. (2015). Rethinking Education.
- [7] OECD. (2019). Education at a Glance.
- [8] Altbach, P. G. (2004). Globalisation and the university. Tertiary Education and Management.
- [9] Nussbaum, M. (2010). Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities.
- [10] Carnoy, M. (1999). Globalization and Educational Reform.
- [11] Tilak, J. B. G. (2015). Higher Education in India.
- [12] Agarwal, P. (2009). Indian Higher Education: Envisioning the Future.

- [13] Knight, J. (2012). Internationalization of Higher Education.
- [14] Giddens, A. (2000). Runaway World: How Globalisation is Reshaping Our Lives.
- [15] Stromquist, N. (2002). Education in a Globalized World.
- [16] Kapur, D., & Mehta, P. (2007). Indian higher education reform.
- [17] Ministry of Electronics & IT. (Digital India Reports).
- [18] SWAYAM Platform (Official Documents & Reports).
- [19] Mishra, S. (2012). Distance education in India.
- [20] Planning Commission of India. (Five-Year Plan Reports).
- [21] NSSO & AISHE Reports (Higher Education Statistics).
- [22] Indian Council of Social Science Research (ICSSR Publications).
- [23] Reserve Bank of India (Economic & Policy Reports).
- [24] World Economic Forum (Education & Skills Reports).
- [25] Sen, A. (1999). Development as Freedom.
- [26] Bhagwati, J. (2004). In Defense of Globalization.
- [27] Chomsky, N. (1999). Profit Over People.
- [28] Majumdar, S. (2011). Skill development in India.
- [29] Government of India. (2016). National Skill Development Policy.
- [30] IGNOU. (Open and Distance Learning Publications).